

แนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมือง
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

การจัดการศึกษาในหัวเมือง ภายใต้การอำนวยการจัดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในระหว่างปี พ.ศ. 2441-2444 นั้น ทำให้มีโรงเรียนต่าง ๆ ในหัวเมืองเพิ่มมากขึ้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่ามิได้เป็นเพียงการขยายจำนวนโรงเรียนในหัวเมืองให้เพิ่มขึ้นเท่านั้น หากแต่ยังเป็นการกระจายความเจริญทางการศึกษาอีกด้วย ซึ่งเป็นผลที่มาจากแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมืองในขณะนั้น ดังนั้นในบทนี้ จึงเป็นการศึกษาถึงแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยตรง ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งเนื้อหาในการศึกษา ดังนี้ คือ

1. ปัจจัยที่มีผลต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมือง ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
2. แนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมือง ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
3. ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ปัจจัยที่มีผลต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมือง ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

จากการศึกษา ผู้วิจัยพบว่า มีหลายปัจจัยที่มีผลต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ซึ่งแบ่งได้ดังนี้ คือ

1. ปัจจัยจากความสำเร็จในการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย

ผลสำเร็จจากการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น มาจากแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าทั้งสิ้น จะเห็นได้ว่ามหามกุฏราชวิทยาลัยได้ก่อกำเนิดขึ้นใน ปี พ.ศ. 2436 ซึ่งเป็นระยะเวลาเดียวกับที่ประเทศกำลังเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 กับฝรั่งเศสอยู่ ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ในสถานการณ์เช่นนั้น ผู้นำประเทศ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงจะทุ่มเทความสนพระทัยให้กับเหตุการณ์ดังกล่าวมากกว่าการจัดการศึกษา เพราะจากพระราชดำริที่ทรงตรัสแก่สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายจากกระทรวงธรรมการไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงตรัสว่า "...การบ้านเมือง...สำคัญกว่านี้ยังมีอยู่ ถ้าเราประมาณไม่จัดการปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อย...บางทีอาจจะถึงเสียอิสรภาพ ...ก็เป็นได้ ถ้าบ้านเมืองเสียอิสระแล้ว กระทรวงธรรมการจะได้อยู่ได้หรือ..."¹

พระราชดำริดังกล่าว เป็นเรื่องยืนยันได้ว่าในสถานการณ์เช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระทัยที่จะแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเป็นสำคัญ ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นในระยะเวลาดังกล่าว และสามารถจัดการศึกษาจนเป็นที่ยอมรับจากทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจน เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการในขณะนั้น ว่าทั้งพระ และนักเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยล้วนแต่เป็นผู้มีคุณภาพทั้งสิ้น อีกทั้งการที่มหามกุฏราชวิทยาลัย สามารถหาทุนในการจัดการศึกษาสำหรับใช้ในโรงเรียนสาขาทั้ง 5 แห่ง นอกเหนือจากการได้รับเงินพระราชทานประจำปีละ 1 ซึ่ง ด้วยวิธีการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงใช้บอกบุญชักชวนประชาชนทั่วไป บริจาคทรัพย์เพื่อบำรุงการศึกษา² วิธีการดังกล่าวนี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า น่าที่จะมีผลต่อแนวพระดำริในการจัดการศึกษาหัวเมืองเนื่องจากสิ่งที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงต้องคำนึงเป็นอย่างมากในการจัดการศึกษาหัวเมือง ก็คือการที่ "...ไม่ต้องเปลืองเงินหลวง..."³ มากนัก

1 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระยาพรหมมุนี, เทศาภิบาล, หน้า 7.

2 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 45.

3 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 5ศ/37 เรื่อง สรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย. ร.ศ. 120).

ผู้วิจัยขอตั้งข้อสังเกตว่า ผลสำเร็จจากการตั้งมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์ ตั้งกล่าว จึง อาจจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงนำมาใช้ในการจัดการศึกษาหัวเมือง ใน เวลาต่อมา

2. ปัจจัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117 ไปทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในภายหลังจากที่ทรงเสด็จกลับ จากยุโรป ความว่า "... เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเหง้าของการ ศึกษาในเมืองไทย..."⁴ และเมื่อผนวกกับพระราชดำริในรายงานการประชุมพิเศษ ลงวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117 ที่ตรัสว่า

การเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่น ไม่ให้เกี่ยวแก่การวัดด้วยนั้นไม่ได้เพราะใช้แต่จะ สิ่งสอนแต่อักษรวิธี ต้องสั่งสอนถึงการศาสนาด้วย ข้อนี้เป็นความปรารถนาอันใหญ่ยิ่ง เพราะได้พูดกันโดยไม่ได้นัดหมายกันมา ก็มานั่งงันกันว่า คนไทยไม่รู้จักศีลห้าโดยมาก ... การที่จะจัดนี้ อยากจะให้เกี่ยวกับศาสนาด้วย⁵

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า พระราชหัตถเลขาและพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งกล่าวอาจเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อแนวพระดำริในการจัดการศึกษา หัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยจะเห็นได้จากลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปถึงพระศาสนดิลก ผู้อำนวยการศึกษามณฑลชุมพร ว่า "... การเทศนาสั่งสอน ... เป็นหน้าที่... เป็นอุบายให้คน นิยม... จะจัดการศึกษาโดยง่าย... แต่ควร... แสดงอาการให้เขาเห็นว่า เทศนาด้วยน้ำใจ เพื่อแผ้ว มิได้คิดหาลาภผล... ไม่เที่ยวเทศน์หากิน..."⁶ ข้อความจากลายพระหัตถ์ดังกล่าวเห็นได้

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์ เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 2.

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 5๙/37 เรื่อง สรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย. ร.ศ. 120).

⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์ เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 199.

ชัดเจนว่าได้ทรงคำนึงถึง "รากเหง้า" หรือพื้นฐานของสังคมไทยว่าผูกพันอยู่กับพระพุทธศาสนา จึงเป็นโอกาสอันดีที่พระจะใช้พระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญในการช่วยจัดการศึกษา แต่พระก็ต้องประพฤติดันให้มีคุณค่าแก่ความนิยมของประชาชนเช่นกัน

ดังนั้น ในการจัดการศึกษาหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงต้องจัดการคณะสงฆ์ให้เป็นแบบแผนควบคุมไปอีกด้วย ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงเรื่องนี้ในส่วนที่เป็นผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยตรง

3. ปัจจัยจากพื้นฐานการศึกษาส่วนพระองค์

จากการศึกษาพระประวัติและภูมิหลังของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ผู้วิจัยพบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นผู้มีความรู้ในวิชาสมัยใหม่ และภาษาต่างประเทศเป็นอย่างดียิ่ง ภูมิปัญญาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นผลทำให้ทรงมีแนวพระดำริในเรื่องต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ซึ่งจะเห็นได้จากข้อความในลายพระหัตถ์หลายฉบับ เช่น ในลายพระหัตถ์ที่ 34 วันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ. 118 ที่ทรงทูลไปถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพความว่า "...ภูมิศาสตร์ของมิสเตอร์ยอนห์สัน ที่เขาส่งมาให้ดูเป็นตัวอย่างนั้น ฉันได้ตรวจดูแล้ว พอใช้ได้ จะเป็นอยู่บ้างก็แต่ชื่อที่แปลจากฉบับของมิสซิสครินครอด กับข้อความที่เขายังไม่ได้สอบสวน... สำนวนแต่งพอสมควรแก่ผู้เริ่มเรียน"⁷ นอกจากนี้ยังมีข้อความจากลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปถึงพระสุคุณคณาภรณ์ ผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรี ความว่า

...ได้ทราบข่าว... ว่าเธอได้ความลำบากในการไปคราวนี้มาก... ฉันมีความสงสารเธอ ชื่อนี้ไม่ควรท้อแท้ เป็นธรรมดาของผู้สอนศาสนาจะต้องได้ความลำบากอย่างนี้เอง พวกมิสซันนารียิ่งกว่าเรา ที่เมืองจีนถึงถูกฆ่าและในการที่ฝรั่งยกไปตั้งอเมริกาว่าจะทำประเทศนั้นให้เป็นชาติภูมิของฝรั่ง ตายเสียนับไม่ถ้วน...⁸

จากข้อความที่ผู้วิจัยยกตัวอย่างมาจากลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่าพื้นฐานการศึกษาส่วนพระองค์เป็นปัจจัยสำคัญอีกปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อแนวพระดำริ

⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 196.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 180.

ทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยตรง

4. ปัจจัยจากรายงานการจัดการศึกษาของผู้อำนวยการศึกษามณฑล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ไปทูลถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับรายงานของผู้อำนวยการศึกษาที่ได้เขียนถวายมาให้พระองค์ ว่า "...รายงานตรวจจัดการศึกษาในมณฑลหัวเมืองนั้น ยิ่งได้รับหลายฉบับขึ้นเพียงใด ยิ่งได้ความรู้มากขึ้นเพียงนั้น จึงเป็นหนังสือที่น่าอ่าน น่าฟังมาก..."⁹

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า วิธีการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ให้ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ เขียนถวายรายงาน ทำให้ทรงทราบถึงสภาพและปัญหาต่าง ๆ ของหัวเมืองนั้น ๆ อันจะเป็นที่มาของแนวพระดำริในการจัดการศึกษาหัวเมืองต่อไป แต่การที่จะทรงได้มาซึ่งข้อมูลหรือข้อความรู้ที่ถูกต้องนั้น ก็ต้องขึ้นอยู่กับผู้อำนวยการศึกษาที่ทรงส่งไปนั่นเอง

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอแสดงความเห็นว่า ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนั้นเป็นผู้มีความสำคัญยิ่งต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ซึ่งในเรื่องนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงในแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ต่อไป

5. ปัจจัยจากสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระดำรัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่ทรงตรัสไว้ในรายงานการประชุมพิเศษเมื่อวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117 ความว่า "การเล่าเรียน...หัวเมืองนั้นต้องเอากรมหมื่นดำรงมาเป็นสหายใหญ่..."¹⁰ การที่ทรงตรัสเช่นนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า น่าจะมาจากสาเหตุดังนี้ คือ

ประการแรก เป็นเพราะสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้ริเริ่มจัดการศึกษาของประเทศมาก่อน ทั้งการศึกษาในกรุงเทพฯ และการศึกษาหัวเมือง ดังนั้นการเลือกผู้ที่เคยทำหน้าที่ในการจัดการศึกษามาก่อนมาร่วมงาน จึงน่าที่จะเป็นผลดีต่อการจัดการศึกษาหัวเมือง

⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 13.

¹⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/37 เรื่อง สรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย. ร.ศ.120).

ประการที่สอง เมื่อพิจารณาจากพระประวัติ และภูมิหลังส่วนพระองค์ พบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำรากรมราชานุกาฬ ทรงศีกดิ์เป็นพระอนุชาต่างพระมารดา พระชั้นชาก็ทรงห่างกันเพียง 2 พรรษาเท่านั้น อีกทั้งทรงมีพื้นฐานการศึกษาจากครูคนเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ นับตั้งแต่พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) นายแปดเตอร์สีน ตลอดจนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทั้ง 2 พระองค์ทรงถือว่าทรงเป็นพระอาจารย์พระองค์หนึ่ง นอกจากนี้ ทั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำรากรมราชานุกาฬ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีผลงานทางการศึกษาที่คล้ายคลึงกัน ในขณะที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงนิพนธ์แบบเรียนเร็ว สำหรับเด็กชั้นใหม่ให้ใช้แทนแบบเรียนเดิม (มูลบทบรรพกิจ) สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้ทรงมีพระนิพนธ์แบบเรียนเร็ว (บาลีไวยากรณ์) สำหรับพระชั้นเช่นกัน ซึ่งทำให้ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า ทั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำรากรมราชานุกาฬและสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส นั้นหน้าที่จะทรงมีแนวพระดำริทางการศึกษาที่สอดคล้องกันมากด้วย

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีการปรึกษาเรื่องการศึกษาในหัวเมืองกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำรากรมราชานุกาฬอยู่เสมอ แม้ในระยะหลังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำรากรมราชานุกาฬได้โอนการอุดหนุนการศึกษาหัวเมือง ไปให้กับกระทรวงธรรมการเป็นผู้รับผิดชอบ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ยังมีลายพระหัตถ์ไปทรงปรึกษาขอราชการอยู่เสมอ เช่น ข้อความในลายพระหัตถ์ ที่ 208 วันที่ 24 กันยายน ร.ศ. 119 สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงปรึกษาเรื่องการแต่งตั้งพระครูวิสุทธีสรภาณไปเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลภูเก็ตที่ว่างอยู่ในขณะนั้น และ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำรากรมราชานุกาฬทรงมีแนวพระดำริว่า "...ยังหนุ่ม และยังมีบรรดาศักดิ์ต่ำ ทั้งไม่ทรงรู้จัก..."¹¹ ก็เป็นผลทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ตัดสินพระทัยไม่ทรงแต่งตั้งพระครูวิสุทธีสรภาณไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลภูเก็ต

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาจากพระดำรัสที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงตรัสไว้ในแถลงการณ์คณะสงฆ์ก่อนหน้าพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ความว่า

11

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 385.

... รัชกาลที่ 5... ทรงอาราธนาข้าพเจ้าให้เป็นผู้อำนวยการศึกษาของวัดในหัวเมือง
 ... ในฝ่ายอาณาจักรโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ
 ... เป็นผู้อุปการะ การที่จัดในครั้งนั้น... นับว่าเป็นเสร็จกิจที่ข้าพเจ้าจะพึงทำได้ใน
 เวลานั้น... จึงโปรดให้ข้าพเจ้าและกรมพระดำรงราชานุภาพพ้นจากหน้าที่นั้น... 12

พระดำรัสดังกล่าวแสดงว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และสมเด็จพระยา
 ดำรงราชานุภาพได้ทรงร่วมจัดการศึกษาหัวเมืองมาตลอด สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงได้ทรง
 กล่าวไว้ในแถลงการณ์ฉบับนี้ แม้ว่าในระยะเวลาดังกล่าวนั้นกระทรวงมหาดไทย จะมีได้รับภาระ
 เป็นผู้อุดหนุนการศึกษาหัวเมืองอยู่แล้วก็ตาม

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่าสมเด็จพระยา
 ดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นบุคคลสำคัญอีกปัจจัยหนึ่งในหลายปัจจัยนอกเหนือไปจากการตอบสนองพระราช
 ดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวความสำเร็จในการจัดตั้งมหาวิทยาลัย
 พื้นฐานการศึกษาส่วนพระองค์ และรายงานจากผู้อำนวยการศึกษามณฑล ปัจจัยดังกล่าวมานี้ล้วนมี
 ผลต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

แนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

จากการศึกษา ผู้วิจัยพบว่า แนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระ
 มหาสมณเจ้าฯ สามารถจำแนกได้ 4 ประเภท ดังนี้ คือ

1. แนวพระดำริเกี่ยวกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาหัวเมือง
2. แนวพระดำริเกี่ยวกับการจัดการศึกษาหัวเมือง
3. แนวพระดำริเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดการศึกษาหัวเมือง
4. แนวพระดำริเกี่ยวกับการตั้งชื่อโรงเรียนเพื่อความเจริญของโรงเรียนในหัวเมือง

1. แนวพระดำริเกี่ยวกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาหัวเมือง
ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาหัวเมืองตามแนวพระดำริของสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้าฯ มีดังนี้ คือ

1.1. ผู้อำนวยการศึกษา

ในการจัดการศึกษาหัวเมือง ผู้อำนวยการศึกษาถือเป็นบุคคลสำคัญซึ่งที่
ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เป็นที่มาของแนวพระดำริในการจัดการศึกษาหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณ
เจ้าฯ โดยตรง จากการศึกษาซึ่งพบว่าในปีแรกที่ทรงจัดการศึกษาหัวเมืองนั้น มีผู้อำนวยการ
ศึกษาเพียง 9 รูปเท่านั้น เนื่องจากพระดำริที่ว่า "...ยังเลือกผู้อำนวยการไม่ได้..."¹³ พระ
ดำรินี้แสดงให้เห็นว่าได้ทรงให้ความสำคัญของผู้ผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองเป็นอย่างยิ่ง ด้วย
เหตุผลที่ทรงวิเคราะห์ว่า "...ด้วยเป็นครั้งแรกจัด ถ้าล้มตั้งไม่ติดจะเสียความนิยมของคน
ทั้งหลาย..."¹⁴ เป็นผลทำให้ทรงมีแนวพระดำริในการคัดเลือกผู้อำนวยการศึกษา ดังนี้ คือ

1) ไม่ได้เลือกตามบรรดาศักดิ์¹⁵ แนวพระดำรินี้ในเรื่องนี้ ทำให้ทรง
เลือกพระครูวิจิตรธรรมภาณี* เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสาน ด้วยเหตุผลที่ว่า "...พระครู
วิจิตรธรรมภาณีมีพรรษาได้ 22 เป็นเปรียญ 4 ประโยค ได้เคยว่าการคณะที่เมืองนครจำปาศักดิ์
และบัดนี้ได้จัดการเล่าเรียนทั้งทางปริยัติธรรมและอักษรสมัยอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี เต็มวันดู
ตั้งมั่นคงในศาสนาแล้ว สมควรเป็นผู้ใหญ่ได้..."¹⁶

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในเรื่อง
นี้ เป็นผลดีต่อการจัดการศึกษาในมณฑลอีสาน เนื่องจากพระครูวิจิตรธรรมภาณี หรือในภายหลังได้

13 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 23. (ลายพระหัตถ์ที่ 66 วันที่ 18 สิงหาคม ร.ศ.118).

14 เรื่องเดียวกัน, หน้า 9 (ลายพระหัตถ์ที่ 39 วันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ.117).

15 เรื่องเดียวกัน.

16 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/39 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5
กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง พระครูวิจิตรธรรมภาณี เข้าเฝ้ารับตราตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษา
มณฑลลาวท้าว

* พระญาณรักขิต ผู้อำนวยการศึกษามณฑลอีสาน ต่อมาพระราชทานตำแหน่งเป็นพระ
อุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร) แห่งวัดบรมนิวาส มรณภาพ พ.ศ.2475.

รับพระราชทานตำแหน่งพระราชาคณะที่พระญาณรักชิต นั้นมิได้เป็นคนใหม่ที่เข้าไปจัดการศึกษา หากแต่เป็นผู้มีผลงานในการจัดการศึกษาอยู่ก่อน และเมื่อพิจารณาจากจำนวนโรงเรียนที่เพิ่มขึ้นใน มณฑลอีสาน จากปีแรกซึ่งมีเพียง 5 โรงเรียนจนถึง ปี พ.ศ.2444 ได้เพิ่มขึ้นเป็น 48 โรงเรียน เป็นเครื่องแสดงว่า เป็นผลจากแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่มีได้เลือกผู้อำนวยการ ตามบรรดาศักดิ์นั่นเอง ซึ่งทำให้การศึกษาในมณฑลอีสานเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว

2) ต้องเป็นผู้ที่ทรงไว้วางพระทัย¹⁷ แนวพระดำรินี้ในเรื่องนี้ เป็นผล ทำให้ผู้จัดการและครูในโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย* ส่วนหนึ่งต้องไปดำรงตำแหน่งเป็น ผู้อำนวยการศึกษามณฑลหัวเมืองต่าง ๆ ดังเช่น หม่อมราชวงศ์พระชื่น นพวงศ์** (พระสุคุณคณาภรณ์) ไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลจันทบุรี พระเทพกวี (พระธรรมราชาอนุวัตร) ไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลกรุงเก่า พระเมธาธรรมรส ไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑล นครสวรรค์ และพระอมรภิรักษ์ชิต ไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลปราจีน ซึ่งเป็นผลทำให้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโทรเลขจากอุตรดิตถ์ถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ลงวันที่ 23 ตุลาคม ร.ศ.120 ความว่า "...สังเกตดูการที่พระราชาคณะขึ้นมาจัดการศึกษา หัวเมืองได้จัดโดยเต็มกำลังความอุตสาหะจริง ๆ ควรจะสรรเสริญ ขอให้รับสั่งให้พระเทพกวี และพระเมธาธรรมรส ทราบด้วยการที่จะจัดนั้นไม่ใช่การง่าย ทั้งความลำบากก็มีมาก..."¹⁸ นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งว่า "...จะเห็น ว่า พระอมรภิรักษ์ชิตสมควรแก่ที่จะจัดการศึกษาและการคณะในแถบนั้นให้เจริญได้...แต่จะวันเสีย

¹⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 9.

¹⁸ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/37. เรื่อง จัดการคณะสงฆ์หัวเมืองต่าง ๆ (17 พ.ย.117-129) (ปีที่ 1).

* โปรดดูบทที่ 2 ตารางที่ 2 หน้า 30 ประกอบ.

** พระสุคุณคณาภรณ์ ต่อมาเป็น พระญาณวราภรณ์ เจ้าคณะมณฑลจันทบุรี พ.ศ.2446 เลื่อนสมณศักดิ์เสมอตำแหน่งเทพนิเศษ พ.ศ.2455 เลื่อนสมณศักดิ์พิเศษเสมอตำแหน่งธรรม พ.ศ. 2464 เลื่อนเป็นพระราชาคณะมีสมณศักดิ์เสมอตำแหน่งธรรมพิเศษ พ.ศ.2471 เป็นสมเด็จพระ วชิรญาณวงศ์เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติ พ.ศ.2488 สถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวง วชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 13 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ.2501.

ไม่แสดงความพอใจอันเกิดขึ้นในใจ คือดีใจว่าวัดเทพศิรินทร์ได้สมภารอันพึงหลวงไว้ใจได้..."¹⁹

ข้อความจากพระกระแสที่แสดงมานี้เป็นเครื่องยืนยันว่า แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในการคัดเลือกผู้อำนวยการศึกษาที่ทรงเลือกจากผู้ไว้ใจได้ เป็นผลดีต่อการจัดการศึกษาหัวเมืองโดยตรง ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาแล้วว่า ผู้อำนวยการศึกษานั้น ถือเป็นผู้ให้ข้อมูลที่ถูกต้อง แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในขณะที่เดียวกันก็ต้องอาศัยผู้ที่มีประสบการณ์มาก่อน และการที่ทรงเลือกผู้ที่เคยร่วมงานกันมา รู้ใจกันมาก่อนก็น่าที่จะทำให้การทำงานเป็นไปโดยสะดวก หรือมีอุปสรรคปัญหาน้อยลง

อย่างไรก็ตาม การส่งผู้อำนวยการศึกษาเข้าไปจัดการศึกษาในหัวเมืองก็ต้องพบกับปัญหาและอุปสรรค ดังเช่น ในมณฑลราชบุรี พระสงฆ์ฝ่ายรามัญยังไม่ยอมสอนหนังสือไทย²⁰ หรือในเมืองสมุทรสงคราม ที่"...พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายซ่อนข้างไม่เรียบร้อย มันเล่นแข่งเรือ สาดน้ำด้วยกันกับผู้หญิง แลลอบเล่นการพนันโดยซุกซุ่ม ผู้ซึ่งศึกษาธรรมวินัย..มีแต่เที่ยวเทศนาสั่งสอนชาวบ้าน ด้วยชาฎก..โดยมาก"²¹ นอกจากนี้ในมณฑลพิษณุโลก ก็พบปัญหาในลักษณะคล้ายกัน เช่น "...เสพย์สุรา สูบกัญชา สูบฝิ่น เล่นการพนัน ยังมีมากโดยหนาหู ...แต่เรื่องข้อหาว่า พระครูศิธรารักษ์เจ้าคณะเมืองชุมแสงสูบฝิ่นนั้น...ได้สวนรับเป็นสัตย์แล้ว แต่ยังไม่ตัดสินไม่ได้..."²²

ข้อความดังกล่าวแสดงว่า ความประพฤติของพระสงฆ์ตามหัวเมืองก็เป็นอุปสรรคสำคัญที่ทำให้ประชาชนขาดความเลื่อมใสในศาสนา ซึ่งส่งผลกระทบต่อความพยายามในการจัดการศึกษาในหัวเมืองโดยตรง นอกจากนี้ ก็ยังแสดงให้เห็นว่าการที่ผู้อำนวยการศึกษามณฑลพิษณุโลก ไม่สามารถตัดสินปัญหาของพระที่เมืองชุมแสงที่สูบฝิ่นนั้น น่าที่จะเกิดจากการขาดอำนาจหน้าที่ในการจัดการใด ๆ เพราะอำนาจหน้าที่ที่ได้รับพระราชทานให้ นั้น เป็นเพียงอำนาจหน้าที่

¹⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/39. เรื่อง จัดการศึกษามณฑลปราจีน (5-11 ก.ย.118).

²⁰ "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลราชบุรี," ราชกิจจานุเบกษา วันที่ 8 ตุลาคม 118, หน้า 5 (กช.มพรก.36/008).

²¹ เรื่องเดียวกัน.

²² "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลพิษณุโลก," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 วันที่ 17 กันยายน 118, หน้า 350 (กช.มพรก. 36/007).

ในการเข้าไปจัดการศึกษาในมณฑลเท่านั้น

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังมีความเห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เองก็ทรงระวังเป็นอย่างมากว่า พระท้าวไปจะเข้าใจผิดคิดว่าผู้อำนวยการที่ทรงส่งไปนั้นจะไปแปลงพระสงฆ์ให้เป็นธรรมยุติ และในขณะที่เดียวกันก็ไม่ทรงมีพระอำนาจใดในการปกครองคณะสงฆ์ เนื่องจากทรงดำรงตำแหน่งเป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติเท่านั้น ความลำบากพระทัยจึงมีอยู่มากทั้งทรงระวังว่าพระสงฆ์มหานิกายจะเข้าใจผิด แต่ในขณะที่เดียวกัน หากไม่มีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ ก็จะส่งผลกระทบต่อการจัดการศึกษาในหัวเมืองโดยตรง

ปัญหาดังกล่าว ทำให้ทรงมีแนวพระดำริถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "... เห็นว่าการศึกษาจะเจริญไปไม่ได้ก่อน กว่าที่จะจัดการปกครองให้เรียบร้อยเสียก่อน ข้อสำคัญในการปกครองมีอยู่อย่างเดียวคือ ขาดผู้ออกความคิดและคำสั่ง"²³ ซึ่งแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในเรื่องนี้ ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงต่อไป

1.2. ผู้บำรุงการศึกษา

ผู้บำรุงการศึกษานั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เป็นผู้ที่มีความสำคัญต่อการจัดการศึกษาหัวเมืองเป็นอันมาก เนื่องจากสภาพสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองในขณะนั้น ทำให้แม้แต่ในการจัดการปกครองประเทศเป็นมณฑลเทศาภิบาล ยังไม่สามารถจัดได้ทั่วถึงในคราวเดียวกัน ซึ่งนอกจากปัญหาการขาดแคลนบุคลากรแล้ว ยังมาจากการขาดงบประมาณอีกด้วย ดังที่สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงตรัสว่า "... พระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งในเรื่องเงินที่จะจ่ายให้พอจัดการหัวเมือง... ท่านตรัสขอให้แต่... ประหยัดเงินช่วยกระทรวงพระคลังข้าง..."²⁴ พระดำรินี้ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าเป็นผลกระทบจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 โดยตรง การสูญเสียเงินจำนวนมากให้แก่ฝรั่งเศสเป็นผลทำให้ต้องเน้นความประหยัดเป็นเรื่องสำคัญทุกด้าน แม้ว่ารัฐบาลจะมีรายได้จากการปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากรชั้นใหม่ โดยการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นแล้วก็ตาม แต่งบประมาณส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปในทางป้องกันประเทศเป็นสำคัญ

²³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 20 (ลายพระหัตถ์ที่ 59 วันที่ 17 พ.ย. ร.ศ. 117).

²⁴ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 51.

ในการจัดการศึกษาหัวเมือง จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยผู้บำรุงการศึกษา ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีแนวพระดำริเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "...คนในเมืองนั้นเอง ควรจะต้องจัดตั้งทำด้วยกำลังกาย กำลังความคิด และกำลังทรัพย์ ด้วยอำนาจสามัคคีธรรมเพื่อให้เป็นมหิตานุหิตประโยชน์แก่บ้านเมือง...เป็นอุบาย ให้รู้จักรัก และคิดบำรุงบ้านเมืองซึ่งเป็นชาติภูมิของตัว..."²⁵

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในเรื่องนี้เป็นประโยชน์ต่อโรงเรียนโดยตรง เป็นการสร้างความรับผิดชอบ ความเอาใจใส่ของประชาชนให้ตระหนักถึงคุณค่าของการศึกษาซึ่งเมืองมองในระยะยาวแล้ว จะทำให้ประชาชนในเมืองนั้น ๆ เกิดความภาคภูมิใจในโรงเรียนที่เป็นสมบัติของตนที่สร้างขึ้นซึ่งผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริดังกล่าว จะได้กล่าวถึงต่อไป

2. แนวพระดำริเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในหัวเมือง

แนวพระดำริเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในหัวเมือง ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ผู้วิจัยพอจะประมวลได้ว่ามีดังนี้ คือ

2.1. แนวพระดำริเกี่ยวกับความหมายของการศึกษา

สืบเนื่องมาจากการจัดการศึกษาหัวเมืองในระยะแรกนั้น เป็นการนำรูปแบบตามการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ ซึ่งในระยะเวลาดังกล่าวเป็นการจัดตามความจำเป็นที่ต้องการบุคคลมารับราชการ ดังพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงตรัสในรายงานการประชุมพิเศษ วันที่ 26 กันยายน ร.ศ.117 ความว่า "... การเล่าเรียนที่จะตั้งให้เป็นรูปขั้นนั้น ตามที่กรมหมื่นดำรงได้เริ่มขึ้นไว้ก็ดีหนักหนาแล้ว แต่จะเอาเป็นหลักฐานสำหรับจัดทั่วไปในพระราชอาณาเขตไม่ได้..."²⁶ ในขณะเดียวกันกับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เอง ก็ทรงมีแนวพระดำริที่สอดคล้องกันว่าการจัดการศึกษาในหัวเมืองจะจัดตามแบบในกรุงเทพฯ ไม่ได้ เพราะจะทำให้ประสบปัญหาคนว่างงานเช่น ในกรุงเทพฯ และเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

²⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 177 (ลายพระหัตถ์ที่ 3 วันที่ 17 เมษายน ร.ศ.118).

²⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/37 เรื่อง สรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย. ร.ศ.120).

ได้รับรายงานการศึกษาของพระศาสนดิลก ผู้อำนวยการศึกษามณฑลชุมพร ความว่า "...ราษฎรในเมืองนี้ มีความเกียจคร้านมาก และมีจะพากันเห็นผิดเสียว่า เรียนทำไมหนังสือ ทำไร่นา เรือกสวนดีกว่า ..." ²⁷ ในขณะที่เดียวกันมณฑลอื่น ๆ ก็มีรายงานในลักษณะเดียวกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงวิเคราะห้ถึงเรื่องนี้โดยให้เหตุผลแสดงว่า "... การเรียนหนังสือนั้น ไม่ใช่ตัวศึกษาเป็นแต่เอกเทศของศึกษา การฝึกหัดให้มีความคิดสามารถประกอบกิจนั้น ๆ ได้ นั้นแลเป็นตัวศึกษาโดยตรง...แต่วิชาหนังสือ ขึ้นชื่อว่า เป็นคนแล้ว จำจะต้องรู้ เพราะจะช่วยอุดหนุน การทำกินของตนให้กว้างขวางออกไปได้ ..." ²⁸

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า แนวพระดำริดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษา เป็นอย่างยิ่ง

2.2 แนวพระดำริเกี่ยวกับประเภทของการศึกษา

สืบเนื่องจากแนวพระดำริเกี่ยวกับความหมายของการศึกษาว่า มิได้หมายถึงเฉพาะแต่การเรียนหนังสือการศึกษาตามแนวพระดำริจึงแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ "... พหุสัจจะ ได้แก่วิชาความรู้ และ ศิลปะ ได้แก่การงานที่ประกอบด้วยมือ คือ ...การช่าง ... การเพาะปลูก...การค้าขาย" ²⁹

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า แนวพระดำรินี้ในเรื่องนี้สืบเนื่องมาจากแนวพระดำริเกี่ยวกับความหมายของการศึกษาโดยตรง การศึกษาตามแนวพระดำรินี้มิได้หมายถึง การเรียนหนังสือเท่านั้น การประกอบอาชีพจึงถือเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาที่คนจำเป็นต้องเรียนรู้

2.3. หลักสูตร

จากการศึกษา ผู้วิจัยพบว่าในแต่ละมณฑลได้ใช้หลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย ยกเว้นที่มณฑลอิสานมีการใช้หลักสูตรเฉพาะของตนซึ่งพบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงพอพระทัยที่มณฑลอิสานได้ใช้หลักสูตรเฉพาะ ดังข้อความที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปถึงพระธรรมราชาธิบดี ผู้อำนวยการศึกษามณฑลกรุงเก่าที่ให้เอาอย่างเมืองอุบลราชธานีได้ริเริ่ม

²⁷ "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลชุมพร, "ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 17 กันยายน ร.ศ.118, (กหช.มพรก. 36/008).

²⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 309.

²⁹ เรื่องเดียวกัน.

จัดหลักสูตรเฉพาะของตนเองขึ้น ทำให้ทราบได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้มีแนวพระดำริให้เมืองนั้นเป็นผู้จัดตั้งหลักสูตรของตนเองเพราะจากข้อความที่ว่า "...หลักสูตร...คิดตั้งขึ้นเองตามสมควรแก่ภูมิประเทศ..."³⁰

แนวพระดำรินี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าสะท้อนให้เห็นถึงแนวพระดำริที่สืบเนื่องจากความหมายและประเภทของการศึกษาโดยตรง เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีความเห็นว่าการศึกษาไม่ได้หมายความว่าเรียนหนังสือ หากแต่ยังหมายถึง การประกอบอาชีพต่าง ๆ ที่หลากหลายแตกต่างกันในแต่ละมณฑลเป็นผลทำให้หลักสูตรในการจัดการศึกษาหัวเมืองจึงไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน ซึ่งน่าที่จะเป็นผลดีต่อการจัดการศึกษาเพราะได้คำนึงถึงสภาพพื้นฐานทางสังคมอันจะเป็นประโยชน์ต่อผู้เรียนให้ได้ เรียนรู้ในสิ่งที่ใกล้ตัว ทำให้ผู้เรียนเกิดความเข้าใจและรู้จริง

2.4. สถานที่

สืบเนื่องจากพระราชดำริสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่าให้มีโรงเรียนหลวงขึ้นในทุก ๆ พระอาราม เป็นผลทำให้การจัดการศึกษาใน หัวเมืองนั้นเริ่มจัดขึ้นในวัดและสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้ตรัสไว้ในรายงานการประชุมพิเศษ เมื่อวันที่ 26 กันยายน ร.ศ.117 ความว่า "...วัดเป็นที่เล่าเรียนอยู่แล้ว การที่เป็นอยู่ทุกวันนี้โรงเรียนก็ตั้งอยู่ตามวัดแล้ว..."³¹ พระดำริดังกล่าวเป็นเครื่องยืนยันถึงแนวพระดำริได้ว่าการจัดการศึกษาหัวเมืองจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องใช้วัดเป็นโรงเรียนเพื่อจะจัดได้ตลอดพระราชอาณาจักร และเมื่อพิจารณาประกอบกับแนวพระดำริเกี่ยวกับผู้บำรุงการศึกษาแล้ว ผู้วิจัยมีความเห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงคำนึงถึงความจำเป็นที่ต้องใช้วัดเป็นโรงเรียน เพื่อประหยัดงบประมาณทางหนึ่ง และเพื่อสอดคล้องกับสภาพพื้นฐานของสังคมไทยในขณะนั้นที่ยังต้องอาศัยพระช่วยจัดการศึกษาอีกทางหนึ่ง

³⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 296 (ลายพระหัตถ์ที่ 41 วันที่ 21 พฤษภาคม ร.ศ.119).

³¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/37 เรื่องสรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย. ร.ศ.120).

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาจากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ตรัสในรายงานการประชุมพิเศษ เมื่อวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117 ที่ทรงอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จัดการศึกษาหัวเมืองเคยให้ทรงคำนึงถึงการสอนศาสนาด้วยเนื่องจากคนไทยไม่รู้จักศีลห้าโดยมาก ผู้วิจัยจึงตั้งข้อสังเกตว่า แนวพระดำริเกี่ยวกับการใช้วัดเป็นสถานที่ให้การศึกษา จึงน่าจะครอบคลุมไปถึง การให้การศึกษาที่มีได้เน้นเฉพาะความรู้แก่เด็กเท่านั้น หากแต่ยังทรงมุ่งใช้วัดเป็นสถานที่ในการอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนอีกทางหนึ่งด้วย

2.5. ครู

จากการศึกษา การจัดการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ผู้วิจัยพบว่า ปัญหาสำคัญหนึ่งที่เกิดขึ้นในระยยะเวลาดังกล่าว คือ การขาดแคลนครู ซึ่งในระยะแรก ที่จัดการศึกษาในหัวเมืองในสมัยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนั้น จะอาศัยครูที่ส่งจากส่วนกลางไปประจำในโรงเรียนหลวง และเป็นผลทำให้เกิดปัญหาการขาดแคลนครูเช่นกัน เพราะเมื่อพิจารณาจากพระดำรัสของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ตรัสไว้ใน "เทศาภิบาล" ความว่า "...ข้าราชการที่ถิ่นฐานอยู่ในกรุงเทพฯ หากใครมีใครสมัครออกไปรับราชการหัวเมืองไม่เพราะเกรงความลำบากในการหาเลี้ยงตัว... ถ้าเป็นผู้ไปจากที่อื่นก็ต้องมีทุนรอนของตัวเองไป หรือมิฉะนั้นก็ต้องได้เป็นขยู่ขอผู้มีกำลังพาหนะในเมืองนั้น จึงจะไปอยู่ได้..."³² พระดำรัสดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าพื้นฐานสภาพแวดล้อมของคนในกรุงเทพฯ กับคนในหัวเมืองแตกต่างกัน เป็นผลทำให้ข้าราชการจากกรุงเทพฯ ไม่ใคร่มีใครจะละทิ้งความสะดวกสบายไปทำงานในหัวเมืองนอกจากผู้มีถิ่นฐานอยู่เดิมแล้ว ซึ่งน่าจะสันนิษฐานได้ว่า การขาดแคลนครูก็น่าที่จะมาจากสาเหตุในลักษณะเดียวกัน

ปัญหาดังกล่าวนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงวิเคราะห์ไว้ว่า "...การที่จะส่งครูสอนหนังสือออกไปจากกรุงเทพฯ ... เป็นการยากอยู่ด้วยเหตุว่าในเวลาครุย์มเป็นผู้ที่ต้องการกันอยู่ทุกหัวเมือง มีตัวไม่พอแก่ความต้องการ ถึงหาได้ เขาก็คงเรียกเงินเดือนมาก

32

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า

เหลือเกิน ครั้นจะให้ก็ไม่ใช่แต่เฉพาะเมืองเดียว แม้ในเมืองเดียวโรงเรียนแห่งเดียวก็ไม่พอเหมือนกัน..."³³

แนวพระดำริเกี่ยวกับปัญหาดังกล่าว ก็คือ "...ให้ผู้อำนวยการหาคนเหล่านั้นเข้ามาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ถ้าเป็นภิกษุสามเณรได้ค่าเลี้ยงของหลวง เมื่อคนเหล่านั้นมีความรู้แล้ว ก็ส่งกลับออกไปให้เป็นครูสอนกัน..."³⁴ ซึ่งสถานฝึกหัดครูเหล่านั้น ก็คือมหามกุฏราชวิทยาลัยนั่นเอง

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้ทรงวิเคราะห์ปัญหา การขาดแคลนครูในขณะนั้น ได้ตรงกับสภาพความเป็นจริงในขณะนั้น แนวพระดำริของพระองค์จึงมุ่งที่จะแก้ปัญหาโดยอาศัยคนในหัวเมืองเป็นครูโดยตรง อย่างไรก็ตามผู้วิจัยไม่พบถึงแนวพระดำริสืบเนื่องจาก จะทรงแก้ปัญหาครูที่ส่งไปเรียนแล้วไม่กลับไปยังถิ่นเดิมอย่างไร

2.6. ตำราเรียนและอุปกรณ์

จากการศึกษาการจัดการศึกษาในหัวเมือง ตั้งแต่ในระยะแรกที่เป็นสมัยของการจัดการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงดำรงราชานุภาพ ผู้วิจัยพบว่าตำราเรียนเป็นปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เนื่องจากในขณะนั้นยังไม่ได้มีการบังคับให้ใช้แบบเรียนหลวง ดังนั้นตำราที่ใช้สอนในหัวเมืองจึงแตกต่างกันมาก ซึ่งปรากฏมาจนถึงในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯตามรายงานของผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ก็พบปัญหาที่คล้ายคลึงกัน คือ วัดโดยทั่วไปยังคงนิยมใช้ตำราเรียนแบบเดิม ไม่นิยมใช้แบบเรียนหลวงซึ่งปัญหาดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีแนวพระดำริว่า "...วิธีสอนตามแบบหลวงยังไม่แพร่หลาย...ถ้าจะให้การศึกษาดำเนินเร็ว จำจะต้องนิมนต์แบบเรียนเป็นของหลวงสำหรับแจกทั่วไป เพื่อให้คนได้พบเห็น และเป็นเครื่องปลุกความนิยม...ต่อไปจะเป็นของจำหน่ายด้วยราคา..."³⁵ ซึ่งเมื่อพิจารณาจาก

³³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 314 (ลายพระหัตถ์ ที่ 48 10 มิถุนายน ร.ศ.119).

³⁴ เรื่องเดียวกัน.

³⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5ศ/37 เรื่อง การจัดการศึกษาและการคณะสงฆ์ ร.ศ.118 (ลายพระหัตถ์ ที่ 115 วันที่ 11 กันยายน ร.ศ.118).

งบประมาณที่ใช้ในการพิมพ์หนังสือเรียน* ในปีแรกที่จัดการศึกษา (พ.ศ.2441) กับปีถัดมา (พ.ศ.2442) จะเห็นว่าได้มีการใช้เงินเพิ่มขึ้นเกือบ 3 เท่า

แต่อย่างไรก็ตาม ปัญหาเกี่ยวกับตำราเรียนก็ยังปรากฏอยู่ในระยะเวลาต่อมาดังข้อความจากลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่ทรงทูลถวายไปถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "...ตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาตมภาพว่าการศึกษาหัวเมืองมาก็เกือบเข้าสองชวบอยู่แล้ว อาตมภาพยังไม่ได้เวลาว่างเพื่อแต่งตำราให้ได้แล้วเลย..."³⁶ พระดำรัสดังกล่าวแสดงว่าในระยะเวลาการทำงาน 2 ปี ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ การขาดแคลนตำราเรียนก็ยังคงเป็นปัญหาสำคัญ ซึ่งน่าจะมาจากสาเหตุที่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นเพราะการขาดแคลนผู้แต่งตำราเรียน ซึ่งสังเกตจากงบประมาณที่ตั้งขึ้นในปีแรก กำหนดให้เงินเดือนผู้แต่งตำราเรียน คนละ 160 บาทต่อเดือน แต่ในปีถัดไปได้กำหนดให้ถึงคนละ 200 บาทต่อเดือน ซึ่งในเรื่องนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้ทรงทราบเป็นอย่างดี จึงได้มีแนวพระดำริถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "...แลเห็นอยู่ว่าตำรายังไม่มีเพียงใด การศึกษาก็ยังไม่เจริญเพียงนั้น เมื่อกุลบุตรในหัวเมืองรู้หนังสือและเลขเหมือนในกรุงแล้ว ก็ไม่มีวิชาอะไรจะสอนต่อไป ข้อนี้เป็นความขัดข้องใหญ่ซึ่งปรากฏอยู่ในการณ์ภายนอก..."³⁷

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า แนวพระดำริดังกล่าวได้ทรงวิเคราะห์จากสภาพการศึกษาที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ซึ่งก็พบว่าปัญหาเกี่ยวกับผู้แต่งตำราเรียนในหัวเมืองนี้ ก็ยังคงปรากฏในระยะเวลาต่อมา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนต้นของพระประวัติ คือ ตำราเรื่องจักรสุริยเวรชาตินิเทศ ซึ่งเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงทอดพระเนตรแล้ว ถึงกับมีรับสั่งให้ไปเผาไฟเสีย แสดงว่าตำราในขณะนั้นยังไม่มีคุณภาพเท่าใดนัก

³⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 66 (ลายพระหัตถ์ที่ 148 วันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ.119).

³⁷ เรื่องเดียวกัน.

* โปรดดูตารางที่ 15 หน้า 82 ประกอบ

สำหรับแนวพระดำริเกี่ยวกับอุปการณการศึกษาเรียนนั้น ทรงมีแนวพระดำริว่า "...เครื่องไม้ที่จะต้องการใช้ในโรงเรียนหัวเมืองนั้น โต้ะเก้าอี้เป็นอย่างมากกว่าทุกอย่าง... การที่ทำนั้นควรเป็นสองอย่าง สำหรับเด็กบ้าง สำหรับผู้ใหญ่บ้าง รูปร่างไม่ต้องนิยม... จำจะต้องจัดการขึ้นที่เมืองนั้นเอง..."³⁸

แนวพระดำรินี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าได้ทรงดำริอย่างรอบคอบยิ่ง เพราะนอกจากจะได้ทรงคำนึงถึงโต้ะ เก้าอี้ ว่าจะ เป็นอุปการณการศึกษาที่สำคัญแล้ว ยังทรงคำนึงถึง สรีระของผู้เรียนระหว่างผู้เรียนที่เป็นเด็กและผู้ใหญ่ ซึ่งแตกต่างกัน ในขณะที่เดียวกันก็ยังได้ทรง คำนึงถึงความประหยัดควบคู่กันอีกด้วย

2.7. การประเมินผล

ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นผู้จัดการศึกษาการ ประเมินผลในหัวเมืองจะมีขึ้นในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นปัญหาสำหรับหัวเมืองที่อยู่ห่างไกล จนถึงสมัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แม้จะได้กำหนดให้ใช้หลักสูตรการประเมินผลตามแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย แต่การที่หัวเมืองต่าง ๆ เองก็ยังประสบปัญหาการขาดผู้มีความรู้พอที่จะตั้งเป็นคณะกรรมการในการ จัดสอบ อีกทั้งผู้อำนวยการศึกษาที่ทรงส่งไปนั้นก็ได้ผู้อยู่ในเขตต่าง ๆ จะออกไปหัวเมือง เพียงปีละครั้งเท่านั้น เป็นผลทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีแนวพระดำรินี้ในเรื่องนี้ว่า "ฉันเห็นว่า...การสอบความรู้ในหัวเมือง ต้องมีปีละครั้ง..."³⁹ และ "...เมื่อเห็นควรจะ ขยายความรู้ขึ้นได้เท่าไร ก็จัดขึ้นได้อย่างนี้ เรียกว่าสอบความรู้เฉพาะจังหวัด..."⁴⁰

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีแนวพระดำริ เช่นนี้ ก็เนื่องจากเป็นความจำเป็นในขณะนั้นที่ต้องประสบปัญหาเกือบทุกด้าน ทั้งขาดคน และขาด ทุนทรัพย์ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการจัดการศึกษา จะเห็นได้จากรายงานการจัดการศึกษาของ ผู้อำนวยการศึกษาในเขตต่าง เมื่อจัดการสอบขึ้นจะต้องอาศัยวัดที่มีสถานที่สอบและมีบริเวณไม่ห่าง

³⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 66 (ลายพระหัตถ์ที่ 148 วันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ.119).

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 294 (ลายพระหัตถ์ที่ 40 วันที่ 21 พฤษภาคม ร.ศ.119).

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 423 (ลายพระหัตถ์ที่ 8/150 วันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ.

จากที่ชุมชน ในขณะที่เดียวกัน ผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑลก็ต้องเชิญข้าหลวงเทศาภิบาล เจ้าเมือง ตลอดจนกรมการเมือง ข้าราชการที่ประจำในตำบล มาร่วมในพิธีสอบ ซึ่งผู้อำนวยการ ข้าหลวงเทศาภิบาล และเจ้าเมืองกรมการเมืองนั้น ๆ จะต้องให้เงินหรือสิ่งของเพื่อเป็นรางวัล แก่นักเรียนผู้สอบไล่ได้อีกด้วย และจะเห็นได้ว่าแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่ได้ทรงคำนึงถึงความสามารถของเมืองนั้น ๆ ให้จัดสอบเฉพาะความรู้ เฉพาะจังหวัด จึงเป็นแนวพระดำริที่ได้ผ่านการวิเคราะห์ถึงสภาพปัญหาของหัวเมืองในขณะนั้นตามสภาพที่แท้จริง

และจากสภาพการขาดแคลนคณะกรรมการในการจัดสอบ ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงเสนอแนวพระดำริไปทูลถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าหัวในเวลาต่อมา ว่า "...ถ้าโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการจัดตั้งข้าหลวงธรรมการที่หัวเมือง เช่น ข้าหลวงมหาดไทยหรือข้าหลวงคลัง... เห็นว่าจะรักษาการตลอดไปได้..."⁴¹

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เหตุที่ทรงกล่าวเช่นนั้นก็เป็นเพราะในการจัดการศึกษาหัวเมืองเวลานั้น ได้อยู่ภายใต้การอุดหนุนของกระทรวงธรรมการอยู่แล้ว การตั้งข้าหลวงธรรมการเข้าไปในหัวเมืองจะแก้ปัญหาคาดคนและทุนทรัพย์ได้ดีที่สุด ทั้งไม่สร้างความเดือนร้อนรบกวนกันทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องอีกด้วย

3. แนวพระดำริเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดการศึกษาหัวเมือง

ผู้วิจัยพบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีแนวพระดำริเกี่ยวกับงบประมาณอยู่ 2 เรื่อง คือ แนวพระดำริเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดตั้งโรงเรียน และแนวพระดำริเกี่ยวกับการแก้ปัญหาการเบิกจ่ายเงินที่ใช้ในการจัดการศึกษาของผู้บริหารศึกษามณฑลและ มีความเห็นว่าน่าที่จะนำเสนอในประเภทเดียวกันได้ ดังนี้ คือ

3.1. แนวพระดำริเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมือง

จากการศึกษาพบว่า เงินบำรุงในการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมือง เริ่มขึ้นในสมัยเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ซึ่งจะให้แก่โรงเรียนเซนต์คิกดี หรือโรงเรียนราษฎร์ ที่สังกัดกรมศึกษา โรงเรียนละ 10 บาท จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เงินบำรุงดังกล่าวได้ยกเลิกไป สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีแนวพระดำริในเรื่องนี้ว่า "...ฉันเองไม่เห็นประโยชน์ที่จะ

41 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 66 (ลายพระหัตถ์ที่ 148 วันที่ 20 ส.ค. ร.ศ.119).

ตั้งขึ้น โรงเรียนที่ได้ไปแห่งหนึ่ง ๆ ก็ไม่พอ ฝ่ายกรมศึกษาก็ต้องจ่ายมาก ได้ประโยชน์ไม่คุ้มกับทุน ..."⁴² เป็นผลทำให้ทรงกำหนดอัตราค่าบำรุงโรงเรียนในหัวเมืองชั้นใหม่ซึ่งเป็นการกำหนดตามประเภทและขนาดของโรงเรียน โดยทรงกำหนดว่าโรงเรียนเขลยศึกดี ที่มีจำนวนนักเรียนน้อยกว่า 25 คน จะไม่ได้รับเงินบำรุงโรงเรียน

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า แนวพระดำริดังกล่าว เป็นการลดความสูญเปล่าในการจัดการศึกษาทางหนึ่ง เพราะในการตั้งโรงเรียนชั้นนั้น ต้องเสียค่าใช้จ่ายจำนวนมาก ทั้งค่าใช้จ่ายในเรื่องสถานที่ ครู ตำราเรียนและอุปกรณ์ การแบ่งขนาดโรงเรียนตามจำนวนนักเรียนจึงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นต่อการจัดการศึกษาหัวเมืองขนาดนั้น เนื่องจากทรงต้องคำนึงถึงความประหยัดและปัญหาการขาดครู อีกทั้งในตำบลหนึ่ง ๆ ถ้ามีโรงเรียนแขวงอยู่มากแล้วโรงเรียนเขลยศึกดี หรือโรงเรียนราษฎรที่ตั้งขึ้นจะต้องมีจำนวนนักเรียนมากพอสมควรที่จะเป็นเครื่องแสดงว่าโรงเรียนนั้นสามารถจะดำเนินกิจการไปได้ตลอดรอดฝั่ง เพราะถ้าโรงเรียนต้องปิดกิจการลงกลางคัน ก็จะส่งผลกระทบต่อผู้เรียนโดยตรง แนวพระดำรินี้ในเรื่องนี้จึงเป็นแนวพระดำริที่ผู้วิจัยมีต่อความเห็นว่าได้ผ่านการคาดการณ์ถึงประโยชน์ในระยะยาวอย่างดียิ่ง

3.2. แนวพระดำริเกี่ยวกับการแก้ปัญหาการเบิกจ่ายเงินที่ใช้ในการจัดการศึกษาของผู้อำนวยการศึกษามณฑล

เนื่องจากพระเป็นผู้จัดการศึกษาในหัวเมือง ดังนั้นจึงไม่คุ้นกับระบบการเบิกจ่ายเงินของราชการ เช่น แสดงรายจ่ายไม่ตรงกับข้อบังคับของกระทรวง หรือไปตรวจการจัดการศึกษาในหัวเมือง ไม่ทันกลับมารับเงินบำรุงภายในระยะเวลาที่กระทรวงกำหนดกระทรวงจึงไม่ยอมจ่ายเงินบำรุงการศึกษาหัวเมืองให้ ปัญหาดังกล่าวนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ไปทูลถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า "...การบางอย่างไม่ใช่กิจที่พระพึงทำ เช่น การเงิน เมื่อต้องดำริ ต้องพูด ต้องทำการเช่นนั้น ซึ่งเป็นการลำบากใจจริง ๆ ทำไม่ถนัดเลย จะแยกหน้าที่ให้ขาดออกไปข้างละส่วน ก็เป็นไม่ได้ตัวเอง..."⁴³ ข้อความที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเรื่องยืนยันว่า เป็นปัญหาที่

⁴² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 315 (ลายพระหัตถ์ที่ 48 วันที่ 10 มิถุนายน ร.ศ.119).

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 111 (ลายพระหัตถ์ 1/18 วันที่ 29 เมษายน ร.ศ.121).

ทรงหนักพระทัยอย่างยิ่ง เนื่องจากทรงมีแนวพระดำริที่จะให้ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลมีความ
เต็มใจทำงานเพื่อประเทศชาติ โดยจะ "... อุดหนุนมิให้มีความขัดข้องในหน้าที่ และ ... ให้มี
หน้ามีตา..."⁴⁴

ดังนั้น เมื่อผู้อำนวยการศึกษามณฑลต้องประสบปัญหาดังกล่าวเป็นผลทำให้
ทรงมีแนวพระดำรินี้ในเรื่องนี้โดยให้ "... จ่ายทุนของมหามกุฏราชวิทยาลัยรองไปก่อน..."⁴⁵

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า แนวพระดำรินี้ในการแก้ปัญหาดังกล่าวแม้จะมีได้เป็น
เป็นการแก้ปัญหาในระยะยาว แต่ก็สะท้อนให้เห็นถึงคุณลักษณะของผู้นำที่แท้จริง ที่คำนึงถึงความ
เดือนร้อนของผู้ได้บังคับบัญชาเป็นสำคัญ จึงพยายามแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่าที่ทำได้ในขณะนั้น

4. แนวพระดำริเกี่ยวกับการตั้งชื่อโรงเรียนเพื่อความเจริญของโรงเรียนในหัวเมือง
เนื่องจากเป็นแนวพระดำริที่แตกต่างจากแนวพระดำริที่ได้นำเสนอมาแล้ว และ
ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เป็นแนวพระดำริที่สำคัญจึงขอนำเสนอโดยแยกเฉพาะ ดังนี้

ในการจัดการศึกษาหัวเมืองผู้อำนวยการศึกษาจะใช้วิธีหาผู้อุปการะโรงเรียน
ซึ่งส่วนใหญ่ จะเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ หรือ เจ้าเมือง ซึ่งพบว่า มณฑลบูรพา และ มณฑล
นครศรีธรรมราชจะใช้วิธีเปลี่ยนชื่อโรงเรียนที่ตั้งอยู่เดิม มาเป็นชื่อผู้อุปการะ สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงวิเคราะห์วิธีการดังกล่าว ว่า

เรื่องตั้งโรงเรียนตามชื่อบุคคลที่อุดหนุนในชั้นต้น อยู่ข้างจะมีผลดี ... แต่ฉันทักไป
ว่าข้างหน้าการจะไม่เจริญ ด้วยเหตุว่านายอำเภอก่อนหน้านั้น... ต้องเปลี่ยนตัว มีอะไร
ที่ใจนายอำเภอก่อนให้ช่วยบำรุงโรงเรียน... การที่จะตั้งชื่อสถานที่ก่อสร้างตามนาม
บุคคลเช่นนี้ ลงปลายมือผลไม่ดี ... แม้ในกรุงเทพฯ ยังห้ามความเสื่อมเมื่อปลายมือ
ไม่ได้ เป็นแต่เร็วหรือช้า ตามน้ำหนักของบุคคลผู้เป็นเจ้าของ⁴⁶

44 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัด
การศึกษา, หน้า 159 (ลายพระหัตถ์ที่ 55 วันที่ 21 มกราคม ร.ศ.117).

45 เรื่องเดียวกัน, หน้า 340 (ลายพระหัตถ์ 131 วันที่ 5 สิงหาคม ร.ศ.119).

46 เรื่องเดียวกัน, หน้า 308 (ลายพระหัตถ์ที่ 45 วันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ.119).

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีแนวพระดำริในเรื่องนี้ว่า "...ใจฉันชอบเรียกโรงเรียนตามชื่อที่ดิน... หรือ... จะซ้ำกันไปก็ เรียกตามชื่อบ้านหรือชื่อวัด... จะดีกว่า"⁴⁷

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงวิเคราะห์ปัญหาในเรื่องดังกล่าวได้ตรงกับสภาพการณ์ในขณะนั้น เนื่องจากข้าราชการดังกล่าวเป็นคนที่ส่งไปจากส่วนกลาง เมื่อถึงกำหนดก็ต้องย้ายไปยังที่อื่น เป็นผลทำให้โรงเรียนที่ตนอุดหนุนอยู่ต้องหยุดชะงักลง เพราะโรงเรียนนั้นเป็นชื่อของข้าราชการคนเดิมอยู่ ซึ่งอาจทำให้ข้าราชการคนใหม่ไม่ต้องการอุดหนุนโรงเรียนดังกล่าวและทำให้โรงเรียนขาดผู้อุปถัมภ์ในที่สุด

ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา วชิรญาณวโรรส

แม้ว่าระยะเวลาการดำรงตำแหน่งเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะไม่นานนัก แต่ผู้วิจัยพบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไว้วางพระราชหฤทัยปรึกษาขอราชการแผ่นดิน กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ อยู่เสมอ โดยเฉพาะเรื่องการศึกษาของประเทศ ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

...ด้วยพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ยื่นหนังสือว่าด้วยการศึกษาที่จะจัดต่อไป... แต่ร้องอยู่ว่าการที่คิดจะจัดอย่างนี้จะคิดอ่านโดยลำพังตนเกรงจะพลาดพลั้ง... การศึกษาเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการวัดและเป็นภาระที่ทรงคุ้นเคยเอาพระทัยใส่อยู่... ขอได้โปรดช่วยทรงดำริในเรื่องนี้... จะทรงมีความเห็นอย่างไรบ้าง...⁴⁸

⁴⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวิชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 308 (ลายพระหัตถ์ที่ 45 วันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ.119).

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118 (ลายพระหัตถ์ 12/1359 วันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ.124).

พระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวเป็นเครื่องแสดงว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังคงมีความสำคัญต่อการจัดการศึกษาของชาติ ภายหลังจากการจัดการศึกษาหัวเมือง จะเห็นได้จากได้ทรงมีพระมติในเรื่อง "ความเห็นที่จะจัดการศึกษารัตนโกสินทร์ ศก 121"⁴⁹ อันเป็นที่มาของโครงการศึกษาชาติ พ.ศ. 2445

นอกจากนั้นยังได้ทรงมีลายพระหัตถ์แสดง "พระมติในการจัดการศึกษาของกุลบุตร"⁵⁰ ถวายเป็นผลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 13 มกราคม ร.ศ. 124 ความว่า "...หม่อมฉันได้ตรวจดูตลอดแล้ว เห็นว่าเป็นความคิดที่ได้ทรงตรึกตรองเป็นอันมาก เป็นทางที่ควรดำริ จะได้ส่งไปยังกรมศึกษาสำหรับประกอบแก่การที่จะคิดเรื่องการเล่าเรียนสืบไป..."⁵¹

พระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวจึงเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า ได้มีการสืบสานแนวพระดำริทางการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ไปใช้ในการจัดการศึกษาของชาติ ในตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่า เป็นผลจากการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงจัดการศึกษาหัวเมืองมาก่อนนั่นเอง การศึกษาในส่วนนี้จึงเป็นการเสนอผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ตามลำดับ ดังนี้

1. ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริเกี่ยวกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาหัวเมือง

1.1. ผู้อำนวยการศึกษา

เนื่องจากผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองที่ทรงส่งไปนั้น ได้รับพระราชทานอำนาจหน้าที่เพียงให้เข้าไปจัดการศึกษาในหัวเมืองเท่านั้น ทำให้ผู้อำนวยการศึกษาส่วนหนึ่งต้องประสบปัญหาไม่ได้รับความร่วมมือจากเจ้าอาวาสหรือพระสงฆ์ในหัวเมืองนั้น ๆ ซึ่งเป็นผลกระทบต่อการจัดการศึกษาหัวเมืองโดยตรง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงมีแนวพระดำริว่าการศึกษาจะเจริญไปไม่ได้ก่อนกว่าจะจัดการปกครองให้เรียบร้อยเสียก่อน ซึ่งแนวพระดำรินี้ได้รับการ

49 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย) 2514, หน้า 43-62.

50 เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-87.

51 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 634.

ตอบสนองโดยในปี พ.ศ.2445 ได้มีการเปลี่ยนตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษามณฑลมาเป็นเจ้าคณะมณฑล ในขณะที่เดียวกันก็ได้มีการตรา "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121"⁵² ขึ้นโดยเจ้าคณะมณฑลจะมีอำนาจสั่งการในมณฑลของตน นอกจากนี้พระราชบัญญัติฉบับนี้ยังบังคับให้พระสงฆ์ที่รับเด็กไว้ในวัด จะต้องทำการสอนเด็กของตนและจะนำเด็กมารับใช้โดยไม่ทำการสอนไม่ได้⁵³

ตั้งนั้นนับตั้งแต่ พ.ศ.2445 จนถึง พ.ศ.2452 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้อำนวยการศึกษามณฑลจึงได้เปลี่ยนตำแหน่งเป็นเจ้าคณะมณฑล ซึ่งมีอำนาจในการสั่งการมากขึ้น และยังคงมีส่วนร่วมกับการมศึกษาธิการกระทรวงธรรมการจัดการศึกษาหัวเมืองมาตลอด ดังรายนามที่แสดงดังนี้คือ

---

52 ราชกิจจานุเบกษาเล่ม 19 , หน้า 295 (กทช.มพรก 36/009).

53 ข่าวเทศาภิบาลแผ่น 25-36 ศก 127 , หน้า 123 (กจช.น2/216).

ตารางที่ 36 แสดงรายนามเจ้าคณะที่จัดการศึกษาในเขตต่าง ๆ ระหว่างพ.ศ. 2445-2452

พ.ศ.	มณฑล	อีสาน	บูรพา	นครราชสีมา	ภูเก็ล	พิษณุโลก	ปราจีน	ราชบุรี	นครราชสีมา	กรุงเทพฯ (ภายนอกจังหวัด กรุงเทพฯ)	นครสวรรค์	กรุงเทพฯ	นครราชสีมา	สุพรรณ	จันทบุรี
2445 ¹ (ร.ศ. 121)		พระญาณรักจิต	พระอุตรคณาภิรักษ์	พระเทพมุนี	พระเมธาธรรมรส	*	*	พระอมรไมตรี	พระธรรมโกษาจารย์	พระศาสนโสภณ	พระธรรมโศภณ	พระธรรมราชา นูวัตร	พระศิริธรรมมุนี	พระเทพเมธี	พระญาณวราภรณ์
2446 ² (ร.ศ. 122)		พระศาสนาลิลก (ว่ากรรมการ)	พระอุตรคณาภิรักษ์	พระเทพมุนี	พระเมธาธรรมรส	*	พระราชมุนี	*	พระธรรมโกษาจารย์	พระศาสนโสภณ	*	พระธรรมราชา นูวัตร	พระศิริธรรมมุนี	พระเทพเมธี	พระญาณวราภรณ์
2447 ³ (ร.ศ. 123)		พระศาสนาลิลก	พระอุตรคณาภิรักษ์	พระเทพมุนี	พระเมธาธรรมรส	พระธรรมปาโมกข์	พระทักษิณคณิศร	พระราชมุนี	พระธรรมโกษาจารย์	พระศาสนโสภณ	*	พระธรรมราชา นูวัตร	พระศิริธรรมมุนี	พระเทพเมธี	พระญาณวราภรณ์
2448 ⁴ (ร.ศ. 124)		พระศาสนาลิลก	พระอุตรคณาภิรักษ์	พระธรรมเจดีย์	พระราชเมธี	พระธรรมปาโมกข์	*	*	*	พระศาสนโสภณ	*	พระธรรมราชา นูวัตร	พระศิริธรรมมุนี	พระเทพเมธี	พระญาณวราภรณ์
2449 ⁵ (ร.ศ. 125)		พระศาสนาลิลก	*	พระธรรมเจดีย์	*	พระธรรมปาโมกข์	*	*	*	พระศาสนโสภณ	*	พระธรรมราชา นูวัตร	พระศิริธรรมมุนี	พระเทพเมธี	พระญาณวราภรณ์
2450 ⁶ (ร.ศ. 126)		พระศาสนาลิลก	*	พระธรรมเจดีย์	*	พระธรรมปาโมกข์	*	*	*	พระศาสนโสภณ	*	พระธรรมราชา นูวัตร	พระศิริธรรมมุนี	พระเทพเมธี	พระญาณวราภรณ์
2451 ⁷ (ร.ศ. 127)		พระศาสนาลิลก	*	พระธรรมวิহারิเถระ	*	*	*	*	*	พระศาสนโสภณ	*	*	พระศิริธรรมมุนี	พระธรรมเจดีย์	พระราชกวี
2452 ⁸ (ร.ศ. 128)		พระศาสนาลิลก	*	พระธรรมวิহারิเถระ	พระครูเหมจิลิธานุรักษ์ (ผู้รั้ง)	*	*	พระราชกวี	*	พระศาสนโสภณ	*	*	*	*	พระญาณรักจิต

ที่มา : สืบค้นจาก

- 1 ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 , หน้า 296 (กษ.มพรก 36/009).
- 2 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/38 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง จัดการศาสนาและการศึกษา (เล่ม 3-4).
- 3 เรื่องเดียวกัน.
- 4 เรื่องเดียวกัน.
- 5 เรื่องเดียวกัน.
- 6 เรื่องเดียวกัน.
- 7 เรื่องเดียวกัน.
- 8 เรื่องเดียวกัน.

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

จากตารางดังกล่าวแสดงว่าการมีตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลจึงเป็นผลสืบเนื่อง
จากแนวพระดำริในเรื่องผู้อำนวยการศึกษามณฑลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยตรง แต่ใน
รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการได้มี
หน่วยงานในการจัดการศึกษาหัวเมืองมากขึ้น เป็นผลทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีแนว
พระดำริว่าควรมีการจัดการคณะสงฆ์ชั้นใหม่ เนื่องจากมิได้ตรงกับพระประสงค์ในครั้งแรกที่ทรง
พระดำริว่าจะส่งเจ้าคณะไปเพื่อจัดการศึกษาในมณฑล ดังนั้นจึงทรงเปลี่ยนแปลงเป็น 3 คณะ ดังนี้
คือ

ตารางที่ 31 แสดงรายชื่อมณฑลที่ถูกรวมเป็น 3 คณะใน ปี พ.ศ.2458

	รายชื่อมณฑล
คณะเหนือ (8 มณฑล)	ภาค 1) มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลมหาสารคาม มณฑลพัยัพ ภาค 2) มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร มณฑลร้อยเอ็ด มณฑลอุบล
คณะกลาง (5 มณฑล)	มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครชัยศรี มณฑลปราจีน มณฑลจันทบุรี
คณะใต้ (5 มณฑล)	มณฑลราชบุรี มณฑลสุราษฎร์ มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ต มณฑลปัตตานี

ที่มา : ตัดแปลงจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.6๙/10 แผนกเอกสารสำคัญ รัชกาลที่ 6
กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ขอพระบรมราชานุญาตจัดการคณะสงฆ์และแก้ไขระเบียบ
การจ่ายเงินค่าเดินทาง (25 มี.ค. 2454 -22 ต.ค.2458)

จากตารางดังกล่าว จะเห็นว่า การที่มีการเปลี่ยนแปลงการจัดการ คณะสงฆ์ชั้นใหม่ โดยแบ่งเป็นเพียง 3 คณะนั้น (ในที่มีได้รวมคณะธรรมยุติ เนื่องจากชั้นอยู่กับ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยตรง) เป็นผลทำให้ตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไป โดยมีตำแหน่งผู้บัญชาการมณฑล* เจ้าคณะรองและเจ้าคณะสำรวจเท่านั้น ซึ่งการจัดการคณะเช่นนี้ เป็นต้นเค้าของมหาเถรสมาคมในปัจจุบัน ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า การจัดการคณะสงฆ์ใหม่นี้ เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงพระอุปนิสัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ว่าทรงเป็นผู้พัฒนาทางความคิดอยู่เสมอ ซึ่งเป็นคุณลักษณะสำคัญที่ผู้บริหารควรนำไปเป็นแบบอย่างอย่างยิ่ง

อาจกล่าวได้ว่า เมื่อถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นปลายพระชนม์ชีพของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เจ้าคณะมณฑลที่เคยจัดการศึกษาหัวเมือง ได้ถูกลดหน้าที่ลง ซึ่งเป็นข้อสังเกตได้ว่า เป็นจุดเริ่มต้นของความเปลี่ยนแปลงโดยแยกพระกับการศึกษาออกจากกัน

1.2. ผู้บำรุงการศึกษา

สืบเนื่องจากแนวพระดำริที่ว่า "...คนในบ้านเมืองนั้นเองจะต้องจัดต้องทำด้วยกำลังกาย กำลังความคิด และกำลังทรัพย์ ด้วยอำนาจสามัคคีธรรม... เป็นอุบายให้รู้จักรัก และคิดบำรุงบ้านเมือง ซึ่งเป็นชาติภูมิของตัว..."⁵⁴ แนวพระดำรินี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่าเป็นผลทำให้เกิด พระราชบัญญัติศึกษาบาลี ในเวลาต่อมาเพื่อจัดการศึกษาประชาชนบาลีขึ้น โดยในมาตรา 28 ของพระราชบัญญัตินี้ได้ระบุข้อความว่า "...ชายฉกรรจ์ทุกคน อายุ 18-60 ปี จะต้องเสียศึกษาบาลีต้องไม่ต่ำกว่า 1 บาท หรือไม่เกิน 3 บาท"⁵⁵ แต่เงินศึกษาบาลีนี้ได้เรียกเก็บจากทุกคนมีการยกเว้นให้ผู้ที่ยึดสัน ภิกษุสามเณรและ ผู้ที่เป็นทหารรับใช้ชาติอีกด้วย

54 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 117.

55 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.6ศ/2 เรื่อง คำอธิบายเพิ่มเติมข้อที่เกี่ยวแก่ ความมุ่งหมายและวิธีดำเนินการแห่งพระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ฉ.1 15 พ.ย. 2465
* มีพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ (สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 11 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์) เป็นผู้บัญชาการมณฑล พระนิมลธรรมเจ้าคณะรองหัวหน้าคณะกลาง พระธรรมวโรดม เจ้าคณะรองหัวหน้าคณะเหนือ พระพรหมมุนี เจ้าคณะรองหัวหน้าคณะใต้ พระเทพสุธี เจ้าคณะมณฑลจันทบุรี พระศรีสมโพธิ เจ้าคณะมณฑลสุราษฎร์ พระทักษิณคณิศร เป็นเจ้าคณะสำรวจ ส่วนมณฑลกรุงเก่าชั้นกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การตั้งโรงเรียนประชาบาล จึงนำที่จะสืบเนื่อง
จากแนวพระดำริเกี่ยวกับผู้บำรุงการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยตรงเพราะเป็น
โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นด้วยทุนทรัพย์ของตนเอง อีกทั้งเมื่อพิจารณาจากสาเหตุที่ต้องมีพระราชบัญญัติ
ศึกษานิติว่า

...หาก... เปลี่ยนเป็นเก็บเป็นภาษีศึกษาเป็นรายได้ของประเทศส่งเข้าห้องพระคลัง
หมด แล้วกระทรวงธรรมการตั้งเบิกด้วยงบประมาณ ไปจัดการศึกษาในหัวเมืองมณฑล
ทั่วไป ก็นับว่าเป็นอีกทางหนึ่งที่จะทำได้ และง่ายแก่เจ้าหน้าที่ศึกษามาก เพราะเป็นแต่
จะคอยรับเงินมาจัดเท่านั้น แต่ไม่เหมาะแก่การศึกษาสำหรับชาติเพราะจะกลายเป็น
รัฐบาลจัดไปไม่ได้กำลังและความตั้งใจของท้องถิ่นที่สุดจะจัดไม่ได้ทั่ว ... จะเพิ่มผล
ความไม่พอใจว่ารัฐบาลกลางขนเงินของท้องถิ่นไปที่อื่น ไม่เอาไว้ใช้บำรุงท้องถิ่นเอง... 56

จากความหมายดังกล่าว จึงแสดงว่า พระราชบัญญัติศึกษานิติในการ
ตั้งโรงเรียนประชาบาลชั้นนี้เป็นการสืบสานแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในเรื่องผู้
บำรุงการศึกษา ที่จะให้ท้องถิ่นนั้นจัดการศึกษาของตนโดยเฉพา อีกทั้งยังเป็นการปลูกฝังความรัก
ในท้องถิ่น ดังเจตนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่ทรงมีแนวพระดำริไว้

2. ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในหัวเมือง

2.1. ความหมายของการศึกษา

แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ การศึกษานั้นไม่ได้หมายถึง
แต่การเรียนหนังสืออย่างเดียว การประกอบอาชีพอื่นๆ เช่นการช่าง การเกษตรกรรม หรือการค้า
ก็ถือเป็นการศึกษาด้วยแต่การศึกษาจะเป็นเครื่องมือสำคัญช่วยการทำงานให้ดีขึ้น สามารถนำความรู้
ไปใช้พัฒนาในงานของตน ซึ่งผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริดังกล่าว จะเห็นได้จากโครงการศึกษา
ของชาติหลายฉบับตั้งแต่ โครงการศึกษา พ.ศ. 2445 ที่ได้จัดแบ่งการศึกษาเป็น 2 ประเภท คือ
สามัญศึกษา และวิสามัญศึกษา โดยระบุให้การศึกษาสามัญศึกษา (General Education) เป็น

การศึกษาในวิชาความรู้และเป็นสิ่งสำคัญที่ทุกคนควรต้องรู้ สำหรับเป็นแนวทางหาเลี้ยงชีพและเพื่อดำรงตนเป็นพลเมืองดีของประเทศชาติ ซึ่งจะเป็นพื้นฐานของการเรียนรู้แนวทางอื่น ๆ ต่อไป⁵⁷

2.2. หลักสูตร

แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ คือ เน้นให้หัวเมืองมีการจัดหลักสูตรเฉพาะขึ้นเอง และจากรายงานของเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ เช่น พระญาณวรารักษ์ เจ้าคณะมณฑลจันทบุรี พบว่ามีการจัดสอนตามหลักสูตรที่คิดขึ้นเอง⁵⁸ แสดงว่าได้มีการตอบสนองแนวพระดำริดังกล่าวในระยะแรก

แต่ในระยะต่อมาเมื่อคณะสงฆ์ไม่ได้จัดการศึกษาหัวเมืองจึงเป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการโดยตรง ซึ่งมีข้าราชการที่ส่งมาจากส่วนกลางเป็นผู้จัดการศึกษา หลักสูตรในการจัดการศึกษาหัวเมือง ตามแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงไม่ได้รับการตอบสนอง

2.3. สถานที่

ตามแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ วัดกับโรงเรียนไม่สามารถแยกจากกันได้ เพราะวัดเป็นสถานที่ให้การศึกษามานาน ดังนั้น วัดก็คือโรงเรียน ซึ่งตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แนวพระดำริดังกล่าวได้รับการตอบสนองมาตลอด เพราะคณะสงฆ์ยังคงมีบทบาทต่อการศึกษาหัวเมืองแม้จะโอนการจัดไปให้กับกระทรวงธรรมการก็ตาม

จนเมื่อมีพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในเรื่องนี้จึงไม่ได้รับการสืบสาน ทั้งนี้เนื่องจากได้มีการกำหนดความหมายของโรงเรียนประถมศึกษา ว่าหมายถึงโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนราษฎร์ ดังนี้ คือ

57 กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษา 2435-2507, หน้า 147-228.

58 "แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกรมมณฑล," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 23 ร.ศ. 125, หน้า 88 (กษ.มพรก 36/012).

...โรงเรียนรัฐบาล หมายความว่า โรงเรียนประถมศึกษาที่กระทรวงศึกษาธิการตั้ง และดำรงอยู่ด้วยเงินในงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการ...

...โรงเรียนประชาบาล หมายความว่า โรงเรียนประถมศึกษาที่ประชาชนอำเภอหนึ่ง หรือตำบลหนึ่งตั้งและดำรงอยู่ด้วยทุนทรัพย์ของตนเองอยู่ในความดูแลของกระทรวงศึกษาธิการ ในหมู่บ้านหนึ่ง หมู่บ้านเดียวกัน หรือตำบลหนึ่ง ตำบลเดียวกัน จะตั้งและดำรงโรงเรียนประชาบาลอยู่มากกว่า โรงเรียนหนึ่งได้...

...โรงเรียนราษฎร์ หมายความว่า โรงเรียนที่บุคคลคนเดียวหรือหลายคน ตั้งด้วยความประสงค์เฉพาะ...⁵⁹

จะเห็นว่า ความหมายของโรงเรียน ในพระราชบัญญัติประถมศึกษา ดังกล่าวไม่ได้กล่าวถึงวัดว่าเป็นโรงเรียนแต่อย่างใด ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการไม่กำหนดให้วัดเป็นโรงเรียนเนื่องจากในขณะนั้นพระสงฆ์ไม่ได้มีส่วนในการจัดการศึกษา อีกทั้งเมื่อพิจารณาจากพระดำรัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่ว่า "...จัดตั้งโรงเรียนตามวัด...ให้เรียนได้เปล่า...เป็นเหตุให้ผู้ปกครองไม่นำพาในที่สอน ... ครั้นเมื่อเพิ่มหลักสูตรสูงขึ้น ... เป็นอันเห็นความรู้ความสามารถของพระ..."⁶⁰ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าพระดำรัสดังกล่าวเป็นเหตุผลสำคัญที่สุดที่ทำให้ในพระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 ไม่ได้รวมวัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของโรงเรียนอีกต่อไปซึ่งเป็นผลทำให้พระได้ถูกลดบทบาทจากความเป็นครูลง มาจนทุกวันนี้ นอกจากนี้ยังเป็นผลทำให้วัดที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มุ่งหวังจะให้เป็นที่อบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนทั่วไปได้รับผลกระทบไป การขาดโอกาสของประชาชนในการเข้าวัดเพื่อนำบุตรหลานมาฝากพระ ทำให้ขาดโอกาสที่จะได้รับการอบรมสั่งสอนจากพระภิกษุทางอ้อมไปอีกด้วย จึงน่าที่จะเป็นข้อสังเกตว่า การแยกโรงเรียนออกจากวัด ซึ่งเคยเป็นสถานที่ตั้งเดิมในการสอน จะเป็นสาเหตุสำคัญหนึ่งหรือไม่ของปัญหาจริยธรรมในสังคมในเวลาต่อมา

⁵⁹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.6ศ/2 เรื่องคำอธิบายเพิ่มเติมข้อที่เกี่ยวกับความมุ่งหมายและวิธีดำเนินการแห่งพระราชบัญญัติประถม 2464 ฉ.1 (15 พ.ย.2465 กระทรวงศึกษาธิการ).

⁶⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า 75. (พระมติในการจัดการศึกษาของกุลบุตร).

2.4. ครู

สืบเนื่องจากปัญหาการขาดแคลนครู ได้เกิดขึ้นตั้งแต่ในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในฐานะเป็นผู้จัดการศึกษาในประเทศไทยจำเป็นต้องมีการแก้ปัญหาโดยการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นในปี พ.ศ. 2435^{*61} และปัญหาดังกล่าวก็ยังต่อเนื่องมาจนถึงสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง จึงทรงมีแนวพระดำริในการแก้ปัญหาโดยการส่งครูตามหัวเมืองมาฝึกหัดที่กรุงเทพฯ เพื่อให้กลับไปสอนยังถิ่นเดิมของตน ซึ่งสถานฝึกหัดครูหัวเมืองเหล่านี้ คือโรงเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัยนั่นเอง

หลังจากนั้นในปี พ.ศ. 2461 สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และกรมศึกษาธิการได้ร่วมดำเนินการจัด "โรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ" ขึ้น มีการแบ่งการความรับผิดชอบโดยกรมศึกษาธิการรับผิดชอบในด้านวิชาการ ส่วนพระสงฆ์รับผิดชอบในด้านการปกครอง จึงนับเป็นเรื่องเดียวที่พระสงฆ์ได้มีส่วนร่วมในด้านการอบรมครูตามหัวเมือง และโรงเรียนฝึกหัดครู วัดบวรนิเวศ ได้ดำเนินมาตลอดระยะเวลาพระชนม์ชีพของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ^{**} จึงนับได้ว่าแนวพระดำริเกี่ยวกับการแก้ปัญหาการขาดแคลนครูในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้รับการตอบสนองและสืบเนื่องมาตลอดพระชนม์ชีพของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

61 กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507, หน้า 102.

* ขณะนั้นตั้งขึ้นที่โรงเรียนเลี้ยงเด็ก ถนนบำรุงเมือง ต่อมาในปี พ.ศ. 2445 ย้ายไปเป็นโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์เทพศิรินทร์ เป็นการสอนในชั้นประถมศึกษา และขยายวุฒิครูเป็นครูมัธยมตั้งนั้น ผู้วิจัยมีความเห็นว่าโรงเรียนฝึกหัดครูที่ตั้งขึ้นในระยะแรกไม่ได้มุ่งผลิตครูสำหรับหัวเมือง ต่อมาในปี พ.ศ. 2446 จึงย้ายไปรวมกับโรงเรียนราชวิทยาลัยเก่า (ซึ่งย้ายไปแทนที่ในโรงเรียนเลี้ยงเด็ก) เป็นโรงเรียนฝึกหัดครูตะวันตก.

** พ.ศ. 2475 ย้ายไปตั้งที่พระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม เป็นโรงเรียนฝึกหัดครูสนามจันทร์ พ.ศ. 2477 ย้ายกลับมาตั้งที่ถนนศรีอยุธยา เป็นโรงเรียนฝึกหัดครูประถมศรีอยุธยา พ.ศ. 2484 ย้ายมาที่วังจันทร์เกษม พ.ศ. 2490 เปลี่ยนชื่อเป็นฝึกหัดครูพระนคร และกลายเป็นสถาบันราชภัฏจันทร์เกษมในปัจจุบัน รายละเอียด โปรดดู นิพนธ์ เลิศณรงค์, "พัฒนาการของสถาบันฝึกหัดครูและวิชาชีพครูในประเทศไทย พ.ศ. 2435-2475," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 53-158.

2.5. ตำราเรียนและอุปกรณ์

ในการจัดการศึกษาหัวเมืองระยะแรกนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีแนวพระดำริว่า เพื่อสร้างความนิยมให้แก่ผู้เรียนจำเป็นต้องแจกตำราเรียนเสียก่อน จนคนเริ่มสนใจแล้วจึงจะจำหน่าย ผู้วิจัยพบว่า แนวพระดำรินี้เป็นผลทำให้มีการซื้อขายตำราเรียนเกิดขึ้น โดยให้ข้าหลวงเทศาภิบาลทุกมณฑลเป็นผู้รับซื้อหนังสือเรียนและเป็นผู้จัดหาให้มีที่จำหน่าย⁶²

นอกจากนี้ปัญหาสำคัญ คือ การขาดแคลนตำราเรียน ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงมีแนวพระดำริว่า การศึกษาจะไม่สามารถเจริญได้ถ้ายังประสบปัญหาอยู่ ซึ่งพบว่าในระยะเวลาดังกล่าวได้มีการแก้ปัญหาดังกล่าวทั้งการขาดแคลนตำราเรียน และผู้แต่งตำราเรียน โดยกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ได้ว่าจ้างโรงพิมพ์อักษรนิติให้สิ่งเครื่องพิมพ์ที่มีประสิทธิภาพ สามารถพิมพ์ได้ครั้งละจำนวนมาก เป็นการลดต้นทุนในการผลิตทำให้ราคาหนังสือถูกลง จนประชาชนตามหัวเมืองพอมีกำลังทรัพย์ที่จะซื้อได้⁶³

ส่วนปัญหาผู้แต่งตำราเรียนนั้น กรมศึกษาธิการได้รวบรวมมหาเปรียญขึ้นเป็นกองตำรา แต่เนื่องจากการจัดการศึกษาในขณะนั้นเป็นวิทยาการที่เป็นของตะวันตกเป็นสำคัญทำให้ผู้แต่งตำราเรียนไม่สิ้นกีด อย่างไรก็ตามได้พบว่ามีปัญหาสืบต่อมาโดยตั้งพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์หนังสือขึ้น เป็นผลทำให้มีผู้แต่งตำรามากขึ้น⁶⁴

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การพยายามแก้ปัญหาดังกล่าวจะช่วยให้การศึกษาในหัวเมืองเจริญขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับแนวพระดำริที่ว่า หากตำรายังไม่มีเพียงใด การศึกษาก็ยังไม่เจริญเพียงนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าแนวพระดำริดังกล่าวได้รับการตอบสนองในเวลาต่อมา

62 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 6๙/10 เรื่องความเห็นจัดการศึกษาหัวเมือง (29

ก.ค. 2453- 28 ธ.ค. 2453).

63 เรื่องเดียวกัน.

64 เรื่องเดียวกัน.

2.6. การประเมินผล

เนื่องจากการขาดคน ในการทำหน้าที่เป็นคณะกรรมการสอบในหัวเมือง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงมีแนวพระดำริว่าควรมีข้าหลวงธรรมการเข้าไปทำหน้าที่ดังกล่าว ซึ่งพบว่าใน ปี พ.ศ.2452 ได้มีการตั้งข้าหลวงธรรมการ* เข้าไปประจำตามมณฑลต่าง ๆ เพื่อทำงานร่วมกับพระสงฆ์ มีดังนี้

---

* ในกรุงเทพฯ จะเรียกว่าพนักงานจัดการประจำแขวง

ตารางที่ 32 แสดงรายชื่อข้าหลวงธรรมการในปี พ.ศ. 2452

มณฑล	ข้าหลวงธรรมการ
อีสาน	ขุนจรูญช้วนะพัลลภ
นครราชสีมา	ขุนวิเศษตรุณการ
ภูเก็ต	ขุนอุปการศิลป์เสวีรัฐ
พิษณุโลก	ขุนประพันธ์เนติวุฒิ
ปราจีน	ขุนวิธานตรุณกิจ
ราชบุรี	ขุนบ้านาญวรวัจน
นครชัยศรี	ขุนประภิติวุฒิสนธิ
นครสวรรค์	ขุนประสาสน์อักษรการ
อยุธยา	นายชิต (ผู้รั้ง)
นครศรีธรรมราช	นายเนียม (ว่าที่)
ชุมพร (สุราษฎร์ธานี)	ขุนประกาศวุฒิสาร
จันทบุรี	ขุนชำนาญอนุศาสน์
พายัพ	ขุนอุปการศิลป์ศาสตร์
อุดร	หลวงผลานันตกิจ
ปัตตานี	นายทอง (ว่าที่)

ที่มา : ดัดแปลงจาก ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 26 ร.ศ. 128, หน้า 1843 (กหช.มพรก 36/016).

ตารางดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ในปี พ.ศ. 2452 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีข้าหลวงกรรมการมณฑลครบทุกมณฑล* อันเป็นผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่ได้ทรงเสนอไว้และในปี พ.ศ. 2463 กรรมการมณฑลก็ได้เปลี่ยนเรียกเป็น ศึกษานิการมณฑล^{65**} ขึ้น ซึ่งตั้งข้อสังเกตได้ว่า กรรมการมณฑลเหล่านี้ล้วนเป็นข้าหลวงที่ส่งจากส่วนกลางหรือกรุงเทพฯ โดยตรง จึงเป็นเครื่องแสดงว่า ในปี พ.ศ. 2452 การจัดการศึกษาหัวเมืองได้ถูกโอนกลับเข้าไปจัดตามการจัดการศึกษาแบบกรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง

ผลสืบเนื่องจากการมีข้าหลวงกรรมการ จึงทำให้มีการตั้งข้าหลวงตรวจการศึกษาใน ปี พ.ศ. 2458 ซึ่งปีนั่นเองที่มีการแบ่งอาณาเขตของหัวเมืองออกเป็นภาคการศึกษา ขึ้นดังนี้ คือ

---

65 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 6๘/10 เรื่อง ตั้งตำแหน่งกรรมการอำเภอภายหลังเปลี่ยนเป็นศึกษานิการอำเภอ (23 พ.ค.-27 ม.ค. 2462).

* เนื่องจากไทยต้องเสียมณฑลบูรพาให้แก่ฝรั่งเศสใน ปี พ.ศ. 2446 จึงมีมณฑลในขณะนั้นเพียง 15 มณฑล

** ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่กระทรวงธรรมการเปลี่ยนเป็นกระทรวงศึกษาธิการ

ตารางที่ 33 แสดงภาคการศึกษาในหัวเมืองมณฑล พ.ศ. 2458

ภาคที่	มณฑล
1	มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครชัยศรี มณฑลปราจีน มณฑลจันทบุรี มณฑลราชบุรี
2	มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลพายัพ
3	มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุบล มณฑลร้อยเอ็ด มณฑลอุดร
4	มณฑลสุราษฎร์ มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ต มณฑลปัตตานี

ที่มา : ตัดแปลงมาจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.6ศ/10 เรื่อง จัดตั้งข้าหลวงตรวจตราการศึกษา และตั้งกรรมการเมือง กรรมการมณฑลและกรรมการจังหวัด (25 มี.ค. 2458-27 มี.ค. 2461)

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการแบ่งภาคการศึกษาดังกล่าว ทำให้การศึกษาในแต่ละหัวเมืองไม่มีความแตกต่างกันในเวลาต่อมา เพราะเป็นการจัดโดยส่วนกลางโดยกระทรวงศึกษาธิการตามแบบการจัดการศึกษาหัวเมืองในระยะแรก ซึ่งเป็นการจัดเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางโดยมีข้าหลวงตรวจการภาคเป็นผู้ดูแลในแต่ละภาคซึ่งกลายมาเป็นการแบ่งเขตการศึกษา* ในเวลาต่อมา

* ปัจจุบันแบ่งเป็น 12 เขตการศึกษา

ผู้วิจัยไม่พบผลสืบเนื่อง เกี่ยวกับแนวพระดำริในเรื่องงบประมาณในการจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทั้งนี้เนื่องจากการจัดการศึกษาหัวเมืองในระยะหลังงบประมาณการจัดการศึกษาเป็นส่วนหนึ่งของกระทรวงศึกษาธิการ

ส่วนผลสืบเนื่องเกี่ยวกับแนวพระดำริในเรื่องการตั้งชื่อโรงเรียน พบว่า รายงานของพระศรีธรรมมุนีในใบบัดมา ชื่อโรงเรียนที่เปลี่ยนตามชื่อผู้อุดหนุนการศึกษาได้เปลี่ยนมาใช้เป็นชื่อโรงเรียนเดิมที่มีอยู่ก่อน

การศึกษาแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมือง ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสในบั้นนี้ เป็นการศึกษาถึงปัจจัยที่มีผลต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และศึกษาแนวพระดำริรวมทั้งผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

ปัจจัยที่มีผลต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมือง ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พบว่า ภูมิหลังส่วนพระองค์เป็นปัจจัยสำคัญ เนื่องจากทรงได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานในพระบรมมหาราชวัง เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ทำให้ทรงมีความรู้ในวิชาสมัยใหม่เป็นอย่างดี นอกจากนี้ความสัมพันธ์ของทั้ง 3 พระองค์ยังเป็นปัจจัยสำคัญอีกปัจจัยหนึ่ง เนื่องจากทรงมีความสัมพันธ์ในฐานะพระเชษฐาและพระอนุชา โดยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงถือว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีฐานะเป็นครูอีกด้วย การปฏิบัติตามพระบรมราชโองการจึงมี 3 สถานะ คือ ในฐานะพระเจ้าแผ่นดิน - ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ ในสถานภาพพระเชษฐา - พระอนุชา และ ครู - ศิษย์ โดยเฉพาะพระราชดำรัสที่ว่า ให้ทรงคำนึงถึงรากเหง้าของการศึกษาในประเทศ จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อแนวพระดำริโดยตรง

นอกจากนี้ ผลสำเร็จจากการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ก็เป็นอีกปัจจัยสำคัญเนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นพระที่ได้รับการศึกษาจากวังมาก่อน จึงสามารถใช้วัดเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างวัง-วัด และบ้าน ให้ประสานความร่วมมือกันจนได้รับความสำเร็จอย่างดียิ่ง ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการขยายการจัดการศึกษาไปสู่หัวเมืองและอีกปัจจัยหนึ่ง คือ รายงานของผู้อำนวยการศึกษาที่ทรงส่งไปทำให้ทราบถึงสภาพเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในหัวเมืองตามความเป็นจริง ปัจจัยดังกล่าวมานี้ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เป็นผลต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทั้งสิ้น สำหรับแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองและผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้วิจัยได้จำแนกเป็น แนวพระดำริเกี่ยวกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาหัวเมือง แนวพระดำริเกี่ยวกับการ

จัดการศึกษาหัวเมือง แนวพระดำริเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดการศึกษาหัวเมือง และแนวพระดำริเกี่ยวกับความเจริญของโรงเรียนในหัวเมือง

- แนวพระดำริเกี่ยวกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษาหัวเมือง ได้แก่ ผู้อำนวยการศึกษา และ ผู้บำรุงการศึกษา พบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงให้ความสำคัญ แก่ ผู้อำนวยการศึกษาเป็นอย่างมาก การคัดเลือกผู้อำนวยการจึงมิได้เลือกจากผู้มีบรรดาศักดิ์ หากแต่คัดเลือกจากผู้ที่มีผลงานทางการศึกษา และผู้ที่ทรงไว้วางพระราชฤทัยมาก่อน เช่นผู้จัดการและครูส่วนหนึ่งใน มหามกุฎราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นผลดีต่อการจัดการศึกษาในมณฑลนั้น ๆ อย่างไรก็ตาม การที่ผู้อำนวยการที่ทรงส่งไปนั้น มิได้มีอำนาจนอกเหนือจากการจัดการศึกษาเท่านั้น จึงเป็นผลทำให้ไม่สามารถจัดการศึกษาได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากไม่ได้รับความร่วมมือจากพระในหัวเมืองส่วนหนึ่ง ในขณะที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เองก็ทรงกังวลกับตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติที่จะทำให้พระในหัวเมืองบางส่วน เข้าใจผิดคิดว่าจะทรงไปแปลงพระให้เป็นธรรมยุติ แนวพระดำริที่สืบเนื่องมาจึงเป็นการให้อำนาจแก่ผู้อำนวยการศึกษาเพิ่มขึ้น เป็นผลทำให้ตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษามณฑล เปลี่ยนเป็น เจ้าคณะมณฑล และสามารถจัดการศึกษาในหัวเมืองได้ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากกรมศึกษาธิการมีหน่วยงานเข้าไปจัดการศึกษาในหัวเมืองมากขึ้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงมีแนวพระดำริเปลี่ยนแปลงการจัดการคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ เพราะมิได้ตรงกับพระประสงค์ในระยะแรกที่จะส่ง เจ้าคณะมณฑลไปจัดการศึกษาในหัวเมือง ซึ่งเป็นผลทำให้มีการรวมคณะสงฆ์ในหัวเมืองขึ้นเป็น 3 คณะ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของมหาเถรสมาคมในเวลาต่อมา

สำหรับผู้บำรุงการศึกษา พบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีแนวพระดำริว่า ควรเป็นหน้าที่ของเมืองนั้น ๆ เป็นผู้บำรุงการศึกษา เพื่อเป็นการสร้างควมมีส่วนร่วมและความสามัคคีให้กับวัดและประชาชน ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริดังกล่าวทำให้เกิดโรงเรียนประชาบาลขึ้น โดยมีพระราชบัญญัติศึกษานิติ บังคับให้ชายทุกคนที่มีอายุตั้งแต่ 18-60 ปี จะต้องเสียเงินศึกษานิติ บังคับให้ชายทุกคนที่มีอายุตั้งแต่ 18-60 ปี จะต้องเสียเงินศึกษานิติตั้งแต่ 1-3 บาท เพื่อเป็นเงินบำรุงการศึกษา

- แนวพระดำริเกี่ยวกับการจัดการศึกษาหัวเมือง ได้แก่ ความหมายของการศึกษา หลักสูตร สถานที่ ครู ตำราเรียนและอุปกรณ์ และการประเมินผล พบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีแนวพระดำริเกี่ยวกับความหมายของการศึกษาว่า มิได้หมายถึงเฉพาะการเรียนหนังสือเท่านั้น แต่การศึกษาจะช่วยฝึกหัดให้คนมีความคิด และแนวพระดำริเกี่ยวกับประเภทของการศึกษา หมายถึง การเรียนในเนื้อหาวิชา และการประกอบอาชีพ แต่คนจำเป็นต้องมีการศึกษาอย่างน้อยขั้นพื้นฐาน เพื่อจะได้ใช้ความรู้ ไปเพิ่มประสิทธิภาพการทำงานให้ดียิ่งขึ้น ซึ่งแนวพระดำริดังกล่าวเป็นผลทำให้โครงการศึกษาของชาติทุกฉบับในเวลาต่อมา กำหนดให้การศึกษาแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

สามัญศึกษา และวิสามัญศึกษา แต่การศึกษาสามัญศึกษาเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานที่ทุกคนต้องเรียนรู้เพื่อสามารถนำไปประกอบอาชีพในชั้นวิสามัญก็คือการศึกษาวินิจฉัย ทรงแสดงเลือกให้เรียนต่อได้เช่นกัน จึงเป็นการสืบสานแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยตรง

หลักสูตร พบว่า เป็นการสืบเนื่องจากแนวพระดำริเกี่ยวกับความหมายของการศึกษาว่า การศึกษามีหลากหลายอาชีพ ดังนั้น หลักสูตรจึงไม่จำเป็นที่จะต้องเหมือนกัน แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงเป็นที่หลักสูตรจะต้องเหมาะสมแก่สภาพพื้นฐานของเมืองนั้น ๆ แต่ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริดังกล่าว ไม่ได้ได้รับการตอบสนองจากกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ผู้จัดการศึกษาในหัวเมืองในเวลาต่อมาทั้งนี้เนื่องจาก กรมศึกษาธิการ ได้ใช้หลักสูตรเช่นเดียวกับการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ

สถานที่ พบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมุ่งให้วัดเป็นโรงเรียน เพื่อให้การศึกษาครอบคลุมแก่ทั้งเด็กและประชาชนทั่วไป โดยทรงใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือในการจัดการศึกษา เพื่อให้คนไทยรู้จักศีล 5 ให้มากขึ้น แต่แนวพระดำริดังกล่าว ไม่ได้ได้รับการตอบสนอง เนื่องจากพระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464 มิได้กำหนดให้วัดเป็นโรงเรียนอีกต่อไป

ครู เนื่องจากการขาดแคลนครูยังคงเป็นปัญหาสำคัญอยู่ในขณะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงมีแนวพระดำริให้ส่งครูตามหัวเมืองมาฝึกหัดที่มหามกุฏราชวิทยาลัย โดยทรงให้เบี้ยเลี้ยงแก่ครูที่เป็นพระอีกด้วย

นอกจากนี้ยังพบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ ขึ้น ในปี พ.ศ. 2461 ซึ่งกลายเป็นวิทยาลัยครูจันทร์เกษมในเวลาต่อมา

ตำราเรียนและอุปกรณ์ เนื่องจากการขาดแคลนตำราเรียนยังคงเป็นปัญหาสำคัญในขณะนั้น ผู้วิจัยพบว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีแนวพระดำริในเรื่องนี้ว่า ตำราเรียนจะต้องมีให้เพียงพอการศึกษาจึงจะเจริญได้ ซึ่งแนวพระดำริดังกล่าวได้รับการตอบสนองจากกรมศึกษาธิการในเวลาต่อมา โดยการจ้างโรงพิมพ์ตำราเรียน นอกจากนี้เพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนผู้แต่งตำราเรียน จึงได้เกิดพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์หนังสือในเวลาต่อมา

การประเมินผล เนื่องจากในเวลานั้นคนส่วนใหญ่นิยมวิธีการประเมินผลของกรมศึกษาธิการที่ให้สิทธิพิเศษแก่ผู้สอบไล่ได้อยู่แล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีแนวพระดำริให้มีข้าหลวงธรรมการเข้าไปในมณฑลเพื่อทำหน้าที่จัดการประเมินผล ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริดังกล่าวทำให้ในปีสุดท้ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีข้าหลวงธรรมการประจำทุกมณฑลขึ้น และเป็นผลทำให้เกิดมีการตั้งข้าหลวงตรวจการศึกษาขึ้น ซึ่งในเวลาต่อมากการศึกษาในหัวเมืองได้ถูกจัดแบ่งออกเป็นภาคการศึกษา ซึ่งปัจจุบันเป็นการแบ่งเขตการศึกษา 12 เขต

- แนวพระดำริเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดการศึกษาหัวเมือง ได้แก่ แนวพระดำริเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดตั้งโรงเรียน และการแก้ปัญหาการเบิกจ่าย

งบประมาณในการจัดตั้งโรงเรียน พบว่า ได้ทรงคำนึงถึงความสูญเปล่าทางการศึกษาดังนั้น จึงทรงกำหนดประเภทของโรงเรียนออกเป็น โรงเรียนเมือง โรงเรียนแขวง โรงเรียนชलयศักดิ์ และทรงกำหนดจำนวนเงินบำรุงโรงเรียนในแต่ละประเภทแตกต่างกันตามจำนวนนักเรียนและทรงกำหนดให้โรงเรียนชलयศักดิ์ที่มีนักเรียนน้อยกว่า 25 คน จะไม่ได้รับเงินบำรุงโรงเรียน ผู้วิจัยไม่พบผลสืบเนื่องจากแนวพระดำรินี้ สันนิษฐานว่า การจัดการศึกษาหัวเมืองในระยะเวลาดังกล่าวเป็นหน้าที่ของกรมศึกษาธิการ ซึ่งได้กำหนดไว้ในงบประมาณแผ่นดิน

การแก้ปัญหาการเบิกจ่าย พบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีความลำบากพระทัยในเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากทรงเห็นว่ามิใช่กิจของสงฆ์ ทำให้พระสงฆ์เองซึ่งไม่ชำนาญในการเบิกจ่ายเงิน มักจะประสบปัญหาถูกตัดเงินที่ควรจะได้รับอยู่เสมอ ๆ แนวพระดำรินี้ในการแก้ปัญหาจึงเป็นเพียงการให้จ่ายทุนสำรองของมหามกุฏราชวิทยาลัย เท่านั้น แต่ก็ก็เป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะของผู้นำที่มีความกล้ารับผิดชอบได้เป็นอย่างดี

- แนวพระดำริเกี่ยวกับการตั้งชื่อโรงเรียน เพื่อความเจริญของโรงเรียนในหัวเมือง พบว่า การที่โรงเรียนในหัวเมืองได้เปลี่ยนชื่อไปตามชื่อผู้อุปการะโรงเรียน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ไม่ทรงเห็นด้วย เนื่องจากหากผู้อุปการะรายนั้นไม่สามารถที่จะอุปการะได้อีกต่อไป จะเป็นผลทำให้โรงเรียนไม่สามารถตั้งมั่นอยู่ได้ ทรงมีแนวพระดำริว่า ควรตั้งชื่อตามวัดหรือตามสถานที่ที่จะให้ประโยชน์มากกว่า ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำรินี้ผู้วิจัยพบแต่เพียงรายงานของผู้บัญชาการการศึกษาในปีถัดมาได้กลับไปเรียกชื่อโรงเรียนตามชื่อวัดดั้งเดิม